

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ**

Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин

Кафедра історії та теорії держави і права

Дипломна робота бакалавра

**на тему: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У
1960-1980-х РР.**

Виконала: студентка навчальної групи ІСТ 19–2
спеціальність 032 «Історія та археологія»
Макаренко А. С.

Керівник : д. і. н. Запорожченко Ю. В.

Рецензент: доцент кафедри міжкультурних
комунікацій та соціально-гуманітарних дисциплін
ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
к. і. н., доцент Виноградов Г. В.

Дніпро – 2023

АНОТАЦІЯ

Макаренко А.С. Повсякденне життя українського населення у 1960-1980-х рр..

Дипломна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2023. 78 с.

Дипломна робота присвячена вивченню повсякденного життя українського населення в УРСР, що впливало на цінності та думки суспільства в ті часи. Житлові умови, потреби, які виникали в побуті, медицині, освіті та умови праці – все це впливало на становлення думок українського населення. Огляд історіографічної бази дослідження засвідчив, що вивчення повсякденного життя українців в УРСР є актуальною проблемою, але недостатньо дослідженою серед українських фахових істориків. У дипломній роботі було використано архівні та опубліковані документи, інтерв'ю, періодичні видання, тощо.

Виявлено, що ключову роль в історії Радянського Союзу, його існуванні, занепаді і розвалі відіграла Україна, українська нація. Розвиток української нації конче загальмувала російсько-більшовицька диктатура.

Повсякденне життя радянських людей у 1960-1980-ті рр. характеризувалося вічним дефіцитом, чергами, «діставанням» необхідних товарів. Разючими були відмінності у рівні життя міського і сільського населення, внаслідок чого багато сіл занепало. Попри таке становище, у свідомості частини населення під впливом потужної пропаганди «радянсько способу життя» період «застою» зберігся у пам'яті, як час стабільності і благополуччя. Закономірно, бо іншого досвіду, масового і масштабного, у нього не було, хоча «залізна завіса» і почала давати серйозні тріщини, закритість суспільства зменшувалася. Тривала ізоляція СРСР від зовнішнього світу, домінування у населення на підсвідомому рівні страху, а поряд з тим запровадження у масову свідомість привабливих соціальних гасел і

декларацій, давали можливість певний час тримати на мінімальному рівні кількість міжнаціональних і соціальних конфліктів.

У 1960-1980-х рр. нав'язлива ідея створення «радянського народу», конструювання «радянської людини» спричинила нову хвилю державної і етнічної уніфікації, зросійщення і радянзації побуту і повсякдення українців. Форсоване адміністративно-силове «подолання етнічності», прощальність соціальних проектів і неефективність економічних експериментів 1960-х - першої половини 1980-х рр. прискорили рух країни до краху, до руйнування імперської конструкції.

Актуальність дослідження полягає в тому, що його результати поглиблять наші знання про розвиток і становлення українського суспільства того часу та роль державної політики у впливі на повсякденне життя радянських людей. Висновки та загальні спостереження дослідження можуть бути використані при підготовці проектів з історії України, у спецкурсах з історії України, історії повсякденності в Україні.

Ключові слова: повсякдення українців, життя номенклатури, повсякденність УРСР, алкоголізм в УРСР, селянський побут, умови життя робітничого класу.

ABSTRACT

Makarenko A.S. Everyday life of the Ukrainian population in the 1960s-1980s.

Bachelor's thesis for obtaining the bachelor's degree in the specialty 032 «History and archeology». University of Customs and Finance, Dnipro, 2023. 78 p.

The thesis is devoted to the study of the everyday life of the Ukrainian population in the Ukrainian SSR, which influenced the values and opinions of society at that time. Living conditions, needs that arose in everyday life, medicine, education and working conditions, all this influenced the formation of the opinions of the Ukrainian population. The review of the historiographic base of the study proved that the study of the everyday life of Ukrainians in the Ukrainian SSR is an urgent problem, but not sufficiently researched among Ukrainian professional historians. Archival and published documents, interviews, periodicals, etc. were used in the thesis.

It has been revealed that the key role in the history of the Soviet Union, its existence, decline and collapse was had been played by Ukraine, the Ukrainian nation. The development of the Ukrainian nation was completely slowed down by the Russian-Bolshevik dictatorship.

The everyday life of Soviet people in the 1960s and 1980s was characterized by eternal shortages, queues, and «getting» necessary goods. The differences in the standard of living of the urban and rural population were striking, as a result of which many villages fell into disrepair. Despite this situation, in the minds of a part of the population, under the influence of powerful propaganda of the «Soviet way of life», the period of «stagnation» was preserved in memory as a time of stability and well-being. Naturally, because he had no other mass and large-scale experience, although the «iron curtain» began to show serious cracks, the closedness of society decreased. The long-term isolation of the USSR from the outside world, the domination of the population at the subconscious level of fear,

and at the same time the introduction of attractive social slogans and declarations into the mass consciousness, made it possible to keep the number of international and social conflicts to a minimum for a certain time.

In the 1960s-1980s, the obsessive idea of creating a «Soviet people» and constructing a «Soviet man» caused a new wave of state and ethnic unification, assimilation and Sovietization of everyday life and everyday life of Ukrainians. Forced administrative and forceful «overcoming of ethnicity», laziness of social projects and ineffectiveness of economic experiments of the 1960s – the first half of the 1980s accelerated the country's movement towards collapse, towards the destruction of the imperial structure.

The relevance of the study lies in the fact that its results will deepen our knowledge of the development and formation of Ukrainian society at that time and the role of state policy in influencing the everyday life of Soviet people. The conclusions and general observations of the study can be used in the preparation of projects on the history of Ukraine, in special courses on the history of Ukraine, and the history of everyday life in Ukraine.

Key words: everyday life of Ukrainians, life of the nomenklatura, everyday life of the Ukrainian SSR, alcoholism in the Ukrainian SSR, peasant life, living conditions of the working class.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1 Джерельна база роботи.....	9
1.2 Історіографія проблеми.....	10
РОЗДІЛ II. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НОМЕНКЛАТУРИ.....	17
2.1 Характеристика «вищого» класу.....	17
2.2 Життя номенклатури.....	22
2.3 Номенклатура в часи перебудови.....	29
РОЗДІЛ III. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНИНА У 1960-1980-х РР.....	34
3.1 Розвиток умов життя селянства.....	34
3.2 Діяльність сільських мешканців.....	38
3.3 Інформаційна обізнаність та дозвілля в сільській місцевості.....	41
3.4 Алкоголізм, як прояв девіантної поведінки в сільській місцевості.....	46
РОЗДІЛ IV. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТЯН У 1960-1980-х РР.....	54
4.1 Житлова сфера в місті.....	54
4.2 Побутові потреби містян.....	62
4.3 Дозвілля у місті.....	70
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена висвітленням повсякденням українського народу, їх цінностей та умов життя в радянські часи. Тому саме дослідження повсякдення дає можливість зрозуміти, які життєві цінності мало суспільство та , що спонукало його до змін. Вивчення повсякденного життя українців в УРСР є актуальною проблемою, але недостатньо дослідженою серед українських фахових істориків. Також дослідження теми є важливим для збереження історичної пам'яті та формування національної ідентичності. Адже це над важливо в наш час.

Об'єкт дослідження є життя номенклатури, селянства та міського населення.

Предмет дослідження є повсякденне життя різних прошарків населення у 1960-х – 1980-х рр., насамперед, умови життя, матеріально-побутове забезпечення, дозвілля.

Хронологічні межі: період з 1960-х по 1980-ті рр..

Територіальні межі дослідження: територія Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Мета полягає у вивченні повсякденного життя українського населення, а саме, умов життя, матеріально-побутового забезпечення, дозвілля, та аналізі повсякденного життя різних верств населення.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

1. з'ясувати ступінь вивчення теми, узагальнити історіографію та проаналізувати джерельну базу;
2. здійснити вивчення умов життя номенклатури;
3. дослідити розвиток умов життя селянства;
4. вивчити алкоголізм, як прояв девіантної поведінки в сільській місцевості;

5. проаналізувати матеріально-побутові умови та рівень життя містян.

Методологія та методи історичного дослідження. Методологічна база дипломної роботи визначена предметом дослідження і ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів і методів, конкретно наукових та спеціальних методів вивчення історії повсякденності. Для проведення об'єктивного дослідження в роботі були використані такі загальнонаукові методи, як синтез, аналіз та узагальнення.

У дипломній роботі застосовані загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, системності та комплексності. Так, принцип історизму дозволив розглянути суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні процеси 1960-х – 1980-х рр.. Принцип об'єктивності слугував виявленню як позитивних моментів у побуті та житті громадян (підвищення заробітної плати, вдосконалення соціальних виплат, часткове забезпечення житлом та комунальними послугам), так і негативних (неякісне медичне та побутове обслуговування, дефіцит товарів широкого вжитку тощо). Системний та комплексний підходи дозволили поглянути на проблему повсякденності як на явище взаємопов'язаних та взаємообумовлених частин: соціально-професійної, матеріальної та культурної.

Таким чином, застосування загальнонаукових підходів, конкретно наукових, дозволяють всебічно та об'єктивно проаналізувати повсякденне життя українського населення 1960-х – 1980-х рр., виокремити як загальні тенденції так і особливості у їх повсякденності.

Структура роботи відбиває поставлені перед дослідженням, мету та завдання. Загальний обсяг роботи 83 сторінки, з них основного тексту – 70 сторінок. Дипломна робота складається зі вступу, 4 розділів, 3 – 4 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (70 найменувань).

РОДІЛ І.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Джерельна база роботи

Ресурсна база дипломної роботи представлена кількома групами матеріалів. В роботі використовувалися письмові джерела, що становлять: опубліковані архівні документи, опубліковані копії листів та записок, журнальну періодику, пресу, статті, довідники, монографії, книги, збірки наукових праць.

Під час написання дипломної роботи були використані опубліковані документи з таких архівів: Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). В Державному архіві Дніпропетровської області був використаний «Протокол пленума обкома партії України», що дало змогу зрозуміти ситуацію з кадрами в Дніпропетровській області [33]. Документ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, допоміг зрозуміти витрати українців на побутові потреби [47]. Доповненням до архівних матеріалів стали опубліковані збірники документів, укладені радянськими та вітчизняними вченими. Так, при дослідженні були використані стенографічні звіти партійних з'їздів, конференцій та пленумів ЦК КПРС.

Також використано матеріал із журналу «Перець», одного з головних перекладачів офіційної сатири УРСР. Більше того, він вважався чи не найпопулярнішим журналом радянської України та одним із найтиражніших журналів СРСР. За змістом «Перець» був схожий на всесоюзне видання «Крокодил», тобто містив карикатури, віньєтки, памфлети, оповідання, листи до редакції, що стосувалося різних сфер радянської дійсності.

Також були використані й інші монографії, книги, довідник, збірки наукових праць, що висвітлювали якийсь з аспектів повсякденного життя українського населення в досліджуваний період. Вагомий внесок в роботу

привнесли преса та збірки інтерв'ю з сучасниками того періоду. Де вони розповідають про умови свого життя, емоції, цінності, думки які в них були на той час.

Таким чином, можна дійти висновку, що комплекс наявних джерел є достатньо широким для всебічного розкриття обраної теми дипломної роботи. Використання проаналізованих документальних матеріалів, критична їх оцінка та переосмислення напрацювань вчених дозволяють вирішити основні завдання дослідження.

1.2 Історіографія проблеми

1960–1980-ті рр. стали особливим періодом конвергенції в історії української історіографії, який складається з трьох часових відрізків.

1) Кінець 1950-х – 1960-ті роки – період «пізньої» української відлиги або «першого інтелектуального пробудження» (за А. Гуревичем). На цей період припадає піднесення активного українського культурно-інтелектуального руху, наслідком якого стало оновлення науки, передусім її методологічного інструментарію, а також намагання максимально легітимізувати національний характер української історіографії в структурі радянської історичної науки. Сукупний вплив соціокультурних, політичних чинників та української специфіки, відомий як «феномен Петра Шереста», є очевидним.

2) Період з початку 1970-х до середини 1980-х років – період «застою» або «епоха маланчукізму» в Україні. Цей період характеризувався посиленням політики русифікації в галузі культури, науки та освіти в Україні, подальшим придушенням усіх проявів етнічності (особливо української), посиленням партійно-державної політики, ідеологізацією української історичної науки та впровадженням в практику гуманітарного менеджменту.

3) Середина – кінець 1980-х рр., період перебудови і гласності; 1980-ті рр. вважаються періодом найкращих досягнень ХХ століття в музиці, кіно,

літературі та філософії, піком наукових досліджень, що пов'язано з високим престижем науки і престижем теорії в соціогуманітарній сфері. Дійсно, всі новітні ідеї, теорії та методи гуманітарних досліджень у сучасному суспільстві народилися у 1980-х роках – періоді, позначеному розпадом тоталітарних режимів, біполярної світової системи, кризою марксистської ідеології, лібералізацією громадської думки, демократизацією політичних рухів та організацій, піднесенням комунікацій та іншими соціально-гуманітарними проблемами. Це був період радикальних соціальних і політичних змін.

У 1980-х роках стан історичних досліджень на пострадянському просторі характеризувався трьома «Д»: демократизацією, деполітизацією та децентралізацією.

Таким чином, за цей короткий проміжок часу було зібрано «світло і тіні» радянсько-української історіографії, розриви і трансформації у сферах ідеології, політики та організації. Таке роз'єднання і трансформацію української історії можна пояснити однією зі стратегій «культурного імперіалізму», про яку говорив Марко Павлишин, а саме створенням дихотомій радянського / діаспорного, центру / периферії, теоретичного / прагматичного тощо. Конфлікти, які відображають стан історичної науки в Україні того часу поділяються на інтелектуальні (ідеологічні) та структурні конфлікти, які відображають стан та функціональний стан історичної науки в Україні того часу [1, с. 169-170].

Історіографію роботи, яка тією чи іншою мірою пов'язана з темою даного дослідження, можна умовно поділити на радянський (кінець 1950-х – кінець 1980-х рр.) та сучасний (1991 – 2014 рр.) періоди. З них радянський період можна поділити на три півперіоди, кожен з яких має свої особливості: кінець 1950-х – 1964 рр., кінець 1960-х – середина 1980-х рр. та кінець 1980-х рр.

Серед великої кількості робіт із соціальної історії Радянського Союзу 1960 –1980-х років немає жодного слова «повсякденність» або похідних від

нього. У радянський період це більше стосувалося вивчення радянського життя та побуту. Однак радянські роботи, написані в контексті марксистсько-ленінської методології, характеризуються дослідженням матеріальних і культурних питань та акцентують на позитивному в радянському житті, а коли йдеться про негативні риси повсякденного життя, їх існування пояснюється пережитками капіталізму.

Основна частина праць радянського періоду присвячені питанням способу життя та становищу робітничого класу. Особливо це стосується монографій І.І. Травіна «Матеріально-побутове середовище і соціалістичний спосіб життя» [2] та О.М. Жукової «Побут при соціалізмі» [3]. Інші наукові праці, значною мірою присвячені соціальному забезпеченню робітників, на особливу увагу заслуговує монографія Л. Гордона та А. Назімової «Радянський робітничий клас» [4].

Існує безліч проектів, які стосуються рівня життя та добробуту населення. Наприклад, В.С. Комаров та Ю.Г. Чернявський [5] займалися питанням покращення рівня життя населення шляхом збільшення заробітної плати різних категорій працівників, виплат з суспільного фонду споживання та моніторингу рівня харчування і надання основних побутових послуг населенню.

В.І. Дрозденко [6] та Л.А. Костін [7] розглядають питання, пов'язані з виробництвом товарів народного споживання. Однак автори переважно підкреслюють позитивні моменти й мало уваги приділяють проблемам, зокрема, дефіциту, існуванню «чорного ринку», дистриб'юторів, низькій якості товарів та вузькому асортименту.

А.І. Кочерга та В.І. Семенов дослідили зміни в популярних українських ресторанах між 1960 та 1978 роками [8]. Ця робота містить багато даних, але описуються лише позитивні моменти. Також варто згадати Л. Артюх та її роботу «Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України» [9]. У цій праці автор досліджує найулюбленіші повсякденні страви, свята та обряди людей з різних областей України, роз'яснює причини

поширення багатьох страв, підкреслює особливості української кухні та висвітлює її багаті традиції та історію.

За редакцією Г.К. Злобіна, робота присвячена житловому будівництву: повне дослідження «Капітальне будівництво Української РСР» [10] містить дані про досягнення республіки в промисловому секторі та в поліпшенні архітектурного вигляду міст і їх комплексній забудові.

Існує також низка досліджень, присвячених рекреаційній діяльності. Питання використання вільного часу в цілому та окремі аспекти дозвілєвої діяльності в домогосподарстві розглядають Г.М. Олевський [11], Є.В. Соколов [12] та багато інших. Досить активними були дослідження вільного часу в радянський період.

Таким чином, радянська історіографія була представлена дослідженнями, які стосувалися насамперед матеріального середовища, проблем побуту, добробуту населення, харчування населення. Тому радянський період не забезпечив комплексного вивчення повсякденного життя всього радянського народу.

Що стосується сучасної історіографії, то історія повсякденності поступово поширювалася, особливо у вітчизняній історіографії, під впливом французької школи «Анналів» та німецької школи (Alltagshchichte).

На початку 1990-х років з'явилися праці, присвячені історії України у цілому, у яких уперше були використані нові концепції та ідеологічні позиції. Наприклад, у комплексній праці «Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.)» за редакцією В.К. Балана та В.М. Даниленка [13] з аналітичної точки зору розглядається соціально-економічна та політична історія, проводиться аналіз позитивних та негативних тенденцій в українській соціальній політиці. Основна частина вітчизняного наукового доробку з історії повсякденності складається з колективних та індивідуальних монографій і статей. Більшість з них публікується в періодичному збірнику «Нариси історії повсякденності України», який з 2010 р. видається Українським історичним інститутом [14].

Проблемам повсякдення жінок у радянську добу присвячена праця О.В. Стяжкіної, а саме «Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття» [15]. Авторка доводить, що художником повсякденності була жінка, яка відповідала за домашнє господарство і забезпечувала свою сім'ю їжею, одягом та майже всім необхідним для повсякденного життя. Інформацію про повсякденне життя радянського суспільства можна знайти в монографії М.В. Попович [16]. Авторка зосереджує увагу на культурі, способі життя та цінностях повсякденності.

Великої популярності набуло також вивчення анекдотів: Є. Єремєєва вивчала роль суб'єкта в радянських анекдотах [17], Ю.О. Каганов досліджував політичні анекдоти та аналізував, над чим сміялися в Радянській Україні [18]. Соціальні умови та побут людей у контексті динаміки розвитку сільської побутової інфраструктури детально проаналізував І. В. Рибак [19]. Автор використав різноманітні джерела для об'єктивної характеристики стану соціального середовища та сільських домогосподарств у період «відлиги».

Узагальнені праці Я. Грицака [20] та О. Субтельного [21] розкривають зміни, що відбулися в радянському СРСР після смерті Сталіна і започаткували «відлигу» в загальному контексті української історії ХХ століття. Соціально-побутові проблеми села аналізує інший вітчизняний дослідник Л. Ковпак, який на широкому фактичному матеріалі розкриває зміст і спрямованість соціальної політики радянської влади та її вплив на життя українського селянства у другій половині ХХ століття. Особливу увагу він приділяє хрущовським соціальним реформам та зміні соціально-побутових умов життя селянства у 1950–1960-х роках.

Вагомою в написанні дипломної роботи стала колективна монографія «Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси»[22], яка допомогла якнайширше розкрити тему диплоної роботи. Монографія присвячена історії України періоду 1960-х–1980-х рр. Увага авторів сфокусована на висвітленні соціального аспекту подій минулого.

Проаналізовано широке коло питань, пов'язаних з повсякденними структурами і практиками, взаємовідносинами людини, суспільства і органів влади, офіційним дискурсом та «антирадянщиною», перетвореннями міського і сільського просторів, змінами довкілля тощо. Автори відкривають нові грані в історії України часів системної кризи в СРСР, пропонують оригінальні інтерпретації відомих фактів.

У даній роботі використано книгу закордонного автора Тоні Джадта «Після війни. Історія Європи від 1945 року.» [43], ця книжка про політичну думку і союзи, про інтелектуальні суперечки, про незручну правду, що ховається за офіційними заявами і деклараціями, про те, що політика завжди була простором ситуативних компромісів і особистих амбіцій. Це критичний звіт про недавнє минуле, яке постає не як історія успіху, а як справжня історія безпрецедентного століття.

Аналізуючи радянську та сучасну вітчизняну літературу, можна зробити наступні висновки. У радянські часи не існувало такого напрямку, як «історія повсякденності», тому виникла велика кількість наукових праць, присвячених усім аспектам повсякденного життя – матеріальному добробуту, побуту, дозвіллю, економії тощо. У сучасній історіографії також з'явилася велика кількість робіт, в яких використовуються нові концептуальні принципи і методи вивчення повсякденного життя радянських людей.

***

Проаналізувавши історіографію та джерельну базу обраної теми, можна зробити висновок, що дана проблема вимагає й подальшого розгляду й переосмислення. Аналіз радянської та сучасної вітчизняної літератури показує, що відсутність «історії повсякденності» в радянський період призвела до появи великої кількості досліджень, присвячених різним аспектам повсякденного життя. У сучасній історіографії також з'явилася велика кількість праць, що вивчають повсякденне життя радянського суспільства з використанням нових концептуальних принципів і підходів. А

використаний в даній роботі комплекс джерел для дослідження обраної теми є достатньо широким для всебічного розкриття обраної теми дипломної роботи.

РОЗДІЛ II. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НОМЕНКЛАТУРИ

2.1 Характеристика «вищого» класу

Радянська номенклатура була привілейованим керівним класом. До номенклатури входили лише члени Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС). Такі правила, як расова приналежність, родинні зв'язки та знайомства були важливими для прийняття на роботу. Судити представника цієї касты можна тільки в тому випадку, якщо він «зрадить» свій народ або вчинить тяжкий злочин. Пільги, як певний інститут сформувалися з перших років більшовицької влади. Інформацію про пільгу не розголошували, оскільки це могло обурити народ.

Пропаганда Комуністичної партії часто підкреслювала, що тогочасне суспільство базується на принципах рівності та справедливості. На практиці, партійно-державна радянська номенклатура перебувала у привілейованому становищі по відношенню до решти суспільства. Іншими словами, вони перебували у більш сприятливому становищі, ніж решта суспільства, і користувалися як легальними, так і нелегальними прихованими перевагами як бюрократи. Привілеї та пільги розглядалися як форма заохочення до роботи, до перебування в «клітці», заохочення та стимулювання лояльності до правителя та відданості керівництву.

На початку перебудови номенклатура мала досить привабливий соціальний портрет за формальними ознаками, але за лаштунками спостерігалася кадрова криза і застій. Якщо розглядати соціальні характеристики місцевого та регіонального партійного і радянського керівництва, то безпосередніми виконавцями політики партії на практиці, які здійснювали владу на місцях, були перший секретар міського, районного і міського комітету КПУ та голова міського, районного і міського виконавчого комітету народних депутатів. Керівники місцевих виконавчих комітетів народних депутатів, особливо перші секретарі місцевих комітетів

Комуністичної партії, становили кістяк влади в республіканському масштабі. Вивчення їхнього етнічного складу, статі, освіти, партійної приналежності та стажу роботи дає змогу виявити зміни в кадровій політиці та загальні тенденції в номенклатурі керівників у період брежнєвського «застою».

Як зазначає В. Крупина: «До влади в брежнєвський період приходили управлінці, політично інкультуровані в сталінському СРСР та ідеологічно витримані. Їхня стандартна біографія після здобуття середньої освіти мала наступний вигляд: навчання у вищому навчальному закладі, нетривала робота за фахом, кооптація до партійного комітету і далі просування по партійній, виробничій або радянській ієрархії (або змішаній). Уміщена до листків обліку кадрів інформація зазвичай була стандартною, відрізняючись присутньо лише у частині трудової біографії. Анкетні дані – це необхідна передумова входження до кола потенційних керівників. Надалі ж ключову роль відігравала належність до клану або ж висока управлінська майстерність. Людей з «проблемними» анкетними даними «відсіювали» ще на етапі прийому в члени партії або включення до резерву кадрів.» [22, с. 116-117]. Тобто, за часів Брежнєва до влади прийшли політично виховані в сталінському СРСР та ідеологічно стійкі управлінці.

У своїй роботі «Партійний працівник в Українській РСР 1970-х – першої половини 1980-х рр.», Ю. Шелеп стверджує, що у 1970-х – першій половині 1980-х рр.: «найважливішими критеріями добору номенклатури стали не морально-етичні та професійні якості, а зв'язки та підтримка, дружні чи «земляцькі» відносини, потреба у «своїх» людях. Зокрема, перевагу віддавали колишнім комсомольським працівникам через їхній досвід роботи.» [23].

В роботі В.Крупина вказано: «Аналізуючи гендерний склад, можна зауважити, що керівна номенклатура УРСР другої половини 1960-х – середини 1980-х рр. складалася майже винятково з чоловіків, а присутність жінок на головних посадах була радше винятком. Питома вага жінок на посадах очільників місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів

депутатів трудящих упродовж періоду «застою» зростала досить повільно, хоча у відносному вимірі зростання було дво- або трикратне.» [24]. Себто, керівна номенклатура Української РСР у другій половині 1960-х – середині 1980-х років складалася майже виключно з чоловіків. Присутність жінок на ключових посадах була радше винятком. У період «застою» частка жінок зростала повільно, хоча у відносному вираженні зростання було вдвічі-втричі більшим.

В. Крупина звертає увагу, що: «З 571 першого секретаря місцевих комітетів партії 1966 року було 11 жінок, із 1682 секретарів місцевих комітетів комуністичної партії 1966 року – 231 жінка. Ще менше жінок очолювали виконкоми місцевих народних депутатів: з 590 голів місцевих виконкомів 1965 року тільки 21 (4%) була жінкою. Цей показник був значно нижчим за загальносоюзний рівень (23% радянських обласних рад очолювали жінки). Навпаки, 1979 року секретарями виконкомів обласних рад були переважно жінки (79%), 1985 року – 5% перших секретарів обласних комітетів партії становили жінки, а керівників обласних виконавчих комітетів – 8% жінок. Серед керівників регіонального рівня у 1964 р. жінки узагалі були відсутні. З-поміж 123 секретарів обкомів у 1973 р. жінок налічувалося лише 6 осіб. У 1985 р. серед перших секретарів обкомів жінок не було узагалі, а серед всіх 126 – жінок лише 6 (5%) . Єдиною жінкою серед голів облвиконкомів була очільниця Херсонського Д. Проценко. Натомість на посадах заступників голів у середині 1970-х рр. жінки працювали в 19 областях.» [22, с.118]. Отже, перевага в партійному середовищі досліджуваного періоду віддавалася чоловікам.

Крім розгляду перерахованих вище аспектів, таких як етика, ідеологія і стать, важливо вивчити освітній рівень і професійну підготовку партійних лідерів. Рівень освіти і професіоналізм були одними з найважливіших характеристик керівників. Оскільки вищу освіту вважали ключем до лідерства, жорстка конкуренція між капіталістичним і соціалістичним режимами призвела до підвищеного інтересу до освіти в номенклатурі.

Звертаючись до роботи В. Крупина: «Покращення формальних показників освіченості стрімко відбувалося ще в хрущовський період. Згідно зі статистичними даними у 1965 р. вищу освіту мали 86% голів місцевих виконкомів і 92% перших секретарів місцевих партійних комітетів. Утім, з урахуванням наявності партійно-політичної освіти, насправді вищу освіту мали, відповідно, близько 4% голів і 60% очільників парткомів.» [25]. «Серед керівників регіональних органів партійної і радянської влади наприкінці 1964 р. вищу освіту мали 88% осіб, проте з урахуванням отримання вищої освіти у партійно-політичних начальних закладах, повноцінну вищу освіту мали лише 66%. У 1969 р. лише 12% голів обласних, міських, районних, селищних і сільських рад народних депутатів мали вищу освіту, причому загальні показники суттєво знижувалися за рахунок селищних і сільських голів.» [26]. Можна сказати, що підвищення рівня формальної освіти відбувалося швидкими темпами за часів Хрущова, але у 1960-х роках помітно зменшилась кількість керівників, які мали вищу освіту.

В. Крупина звертає увагу на те, що: «Для більшої частини номенклатури навчання у вищі завершувало період отримання систематичних знань. Надалі підтримувати рівень освіченості та опановувати актуальну інформацію номенклатура мусила за допомогою університетів марксизму-ленінізму, шкіл партійно-господарського активу, постійнодіючих семінарів тощо. Навчання у таких формах проводилося при регіональних або місцевих партійних комітетах, підтримуючи тонус «сучасності» керівника. Практикувалася і самоосвіта. У брежнєвський час ділові характеристики обов'язково містили вказівку, що кандидат «працює над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня» або «систематично підвищує свій ідейно-політичний рівень». Керівна номенклатура, переважно очільники регіональних партійних і радянських органів влади та їхні заступники, директори заводів та їхні заступники, віком до 45 років, мала змогу пройти дворічне навчання в Академії народного господарства СРСР або Академії суспільних наук СРСР, що поліпшувало кар'єрні перспективи.» [22, с. 119-

120]. Таким чином управлінська номенклатура, переважно керівники обласних партійних і радянських органів влади та їхні заступники, мали можливість пройти дворічний курс навчання в Академії народного господарства СРСР.

Щодо віку, В. Крупина вказує: «У вікових характеристиках керівних кадрів влада дотримувалася принципу «правильне поєднання досвідчених і молодих працівників». Серед очільників партійних і радянських органів влади були як одні, так і інші, проте балансу між ними не було. У добу В. Щербицького було зроблено ставку на досвід, тож відбувалося колективне «старіння кадрів.» [22, с. 125]. Отже, серед керівників партійних і радянських органів влади були і молоді, і досвідчені, але балансу між ними не було, тому що перевага віддавалася досвідченим.

Між 1960-ми та 1980-ми роками соціальні характеристики номенклатури змінилися. Вона стала більш освіченою та досвідченою, а також більш політично стриманою. Ці процеси збіглися зі змінами в суспільстві, яке оговтувалося від руйнівних наслідків Другої світової війни і нарощувало свій потенціал. Уряд продовжував мати «чоловіче обличчя», а заклики до кращого гендерного балансу залишалися нереалізованими.

Номенклатурний підбір кадрів призвів до призначення керівників, які не були зацікавлені у виборах. Звільнення відбувалися лише після схвалення керівного органу партії, тобто з дуже суб'єктивних причин. Політична лояльність залишалася головним критерієм при прийомі на роботу, нівелюючи важливість освіти, досвіду та практичних навичок.

Таким чином, соціальний характер номенклатури в цей період змінився. Як правило, вона ставала більш освіченою та досвідченою, а її політична орієнтація зростала. Це відбувалося паралельно зі змінами в суспільстві, яке оговтувалося від руйнувань Другої світової війни і нарощувало свій потенціал. Як і раніше, у владі домінували чоловіки, а заклики до кращого гендерного балансу все ще не були почуті. За зовнішніми ознаками Комуністичної партії, радянських регіональних і місцевих лідерів

та керівників міністерств, влада належить народу і повинна здійснюватися найвищими представниками суспільства. Однак дизайн уряду та критерії відбору кадрів зробили багато його характеристик формальними. Номенклатура державної служби дозволяє призначати керівників під виглядом виборів. Аналогічно, звільнення можуть бути здійснені лише за згодою керівного органу партії з дуже суб'єктивних причин. Політична лояльність залишається основним критерієм відбору чиновників, що зручно нівелює важливість освіти, досвіду та практичних навичок.

2.2 Життя номенклатури

Комунізм як ідеологія та суспільний лад передбачав формування суспільства рівних громадян. Формально так мало бути і в Радянському Союзі, що в 1960-х –1980-х рр. через «розвинений соціалізм» як останній етап перед комунізмом нібито наближався до омріяного «світлого майбутнього». Утім, практика життя засвідчила існування особливого правового становища номенклатури як керівного прошарку держави.

Спираючись на книгу «Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 5: Документи і матеріали.» в якій зазначено: «У радянські часи образ влади, її очільників старанно підтримувався як позитивний. Поодинокі свідчення про проступки високопосадовців та їх суворе покарання, що проникали в публічний простір, виступали радше як винятки, що мали підкреслювати рішучість влади в очищенні апарату управління від негідних осіб. В останні десятиліття оприлюднено чимало фактів, що вказують на далеко непоодинокі приклади проступків, протиправної поведінки високо посадовців.» [27]. Можна сказати про те, що протиправні вчинки влади приховувались, щоб висвітлити її як найкраще з позитивного боку.

Як зазначає Н. Лаас: «...вже не вперше з початку 1970-х років люди турбуються про зручне житло, модний одяг, хорошу їжу, побутову техніку. Потреби в одязі та їжі, принаймні кількісно, були задоволені.» [28].

Про життя номенклатури В. Крупин зазначає так: «Поліпшення загальної економічної кон'юнктури позначалося і на становищі номенклатури. Вона зміцнювала своє матеріальне становище, набуваючи заможності, мимоволі демонструючи розкішний стиль життя. Вища середньостатистичної зарплата, безперешкодне забезпечення житлом, доступ до розподілу ресурсів та можливість покращення свого побуту, неформальні зв'язки тощо дозволяли створювати комфортніші умови життя, що потрапляло в об'єктив громадської критики. Вилучені під час арештів у середині 1965 р. «вороже налаштованих щодо Радянської влади» громадян анонімні матеріали красномовно описували відмінності матеріального становища «верхів» і «низів». ««У нас всі громадяни рівні», але одні одержують на місяць по три тисячі і більше карбованців (новими грішми), а інші – сорок-вісімдесят, а то й менше. Для одних існують спеціальні магазини закритого типу, де можна придбати все, крім пташиного молока (і за дешево), а інші нерідко вистоюють в чергах за ячною крупою. Одні їздять на курорти, щоб зігнати жир, розтратити грошей і задовольнити свою хтивість, а інші не можуть потрапити туди, щоб лікуватись. В одних є по кілька дач, можливість роз'їжджати по закордонах, а іншим не дають навіть паспортів, щоб вони могли вибрати собі місце праці. Як назвати тих перших, що належать до партійно-державної касти, і тих інших – робітників, колгоспників та інтелігенцію?». Дійсно, краще матеріальне забезпечення та розмаїття видів дозвілля були показовими для характеристики відмінностей повсякденного життя «верхів» і «низів».» [22, с. 137-138]. Тобто, вищі за середні зарплати, безперешкодне отримання житла, доступ до розподілу ресурсів дозволяли номенклатурі створювати більш комфортні умови життя, що піддавалося критиці з боку громадськості.

Порівняно з більшістю населення заробітна плата керівників партійних органів дійсно мала досить високий розмір. «Так, перший секретар ЦК КПУ у 1965 р. отримував 700, другий секретар – 630, секретар – 580, інспектор – 310 руб. Перший секретар Уманського міськкому КПУ Черкаської області у

1970 р. отримував 250 руб., другий та інші секретарі – по 200 руб. У 1974 р. перший секретар міськрайкомів партії Кіровограда, Сум, Чернігова отримували по 260 руб., другий та інші секретарі – по 240 руб. Мінімальна зарплата у 1965 р. складала 40 – 45 руб. Водночас вибіркоче обстеження бюджетів 12 тисяч українських сімей у 1970 р. засвідчило, що близько 23% сімей отримували сукупний середньомісячний дохід 50 і менше руб., 58% сімей – від 50 до 100 рублів. Серед сімей робітників і службовців малозабезпечених (тобто таких, які мали дохід менше 50 руб. на особу) налічувалося 15%, а серед колгоспників – 37%.» [22, с. 138] вказує В. Крупина. Тобто розмір заробітної плати партійно-державної номенклатури районного, міського і вище рівня свідчив про її упривілейованість. Крім того, завдяки спецобслуговуванню її реально можна було отоварити.

Партійні кадри мали не найвищу зарплату. Лідерами серед керівників за розміром грошових виплат був господарський «директорат»: керівники заводів, фабрик підприємств і навіть деяких колгоспів. Вони забезпечували собі першість не лише за рахунок власне зарплати, але й премій. Партійні і радянські високопосадовці за виробничі показники премій не отримували, оскільки вважалося, що така практика позбавляє їх самостійності, ставить їх у підлегле становище щодо тих, хто ці премії насправді виборює. Лише звільнені секретарі партійних комітетів підприємств, установ, організацій отримували премії з дозволу партійного комітету. Нечіткі критерії визначення розміру премій призводили до того, що директорат фактично не мав перешкод у масштабі винагородження своєї праці. Середньомісячна грошова винагорода успішного директора, наприклад, у вугільній галузі могла у півтора – два рази перевищувати ставку. Декому вдавалося за рік отримувати додатково до десяти окладів у вигляді премій навіть при незадовільній роботі їхніх підприємств. З праці В. Крупина дізнаємося: «Директор Зміївської ГРЕС у 1974 р. середньомісячно отримував по 539 рублів, при тому, що ставка складала лише 380 рублів. У січні й лютому 1975

р. директор Ладижинської ГРЕС при ставці 380 рублів отримав по 756 руб.» [22, с. 139].

Використання службових автомобілів стало буденним явищем. Спроби Хрущова навести лад зі службовими автомобілями виявилися безрезультатними. Після його відставки автопарк продовжував розширюватися, створюючи навантаження на державні фінанси. Наявність службового автомобіля означала, що людина користується повагою і заздрістю оточуючих і може вільно їздити у приватних справах навіть у вихідні дні. Така ситуація посилювала соціальну нерівність і викликала суспільний гнів.

Наприкінці 1970-х років урядові автомобілі почали утилізувати як застарілі М-20 «Победа» і «Москвич-403». Зріс попит на «Жигулі» різних модифікацій. Особливо популярною була «Волга», на якій їздили майже виключно начальники; В. Щербицький їздив на представницькому автомобілі «Чайка» (ГАЗ-13), але наприкінці 1970-х років пересів на менш комфортабельний ЗІЛ-115.

14 березня 1981 року Рада Міністрів УРСР встановила загальні обмеження на кількість службових автомобілів міністерств, відомств, організацій та виконкомів і суми, що витрачаються на їх утримання. Хоча матеріальна підтримка була великою, не всі видатні члени сім'ї мали «особистий» автомобіль. Деякі власники бізнесу фактично використовували автомобіль своєї компанії як особистий, тому він їм був просто не потрібен. Багатьох також відлякували труднощі утримання особистого автомобіля: 1969 року тільки третина доріг у республіці була асфальтована.

Медицина відігравала важливу роль у задоволенні повсякденних потреб радянського суспільства. Розвиток медицини в СРСР розпочався в 1920-х роках зі спроб проведення реформ із впровадження страхового медичного обслуговування. Протягом десятиліть будувалися медичні установи, амбулаторії та санаторії.

За словами В. Крупина: «Привілейованість номенклатури можна засвідчити й на прикладі можливостей лікування, оздоровлення та відпочинку. Цим питанням опікувалися спеціальні органи – Центральний комітет Комуністичної партії України та Четверте головне управління при Міністерстві охорони здоров'я УРСР. На обслуговуванні Четвертого головного управління у 1970 р. перебувало понад 13 тис. «контингенту». Це була здебільшого столична номенклатура, адже саме в Києві розташовувалися усі міністерства і відомства (окрім Міністерства чорної металургії у Дніпропетровську та Міністерства вугільної промисловості у Донецьку). На задоволення потреб високопосадовців працювало 2 лікарні, 3 поліклініки, 8 санаторіїв для дорослих і 2 дитячі (у Києві та Євпаторії) санаторії та будинок відпочинку у м. Гантіаді. Близько двох тисяч путівок до будинків відпочинку та санаторіїв у Форосі, Сочі, Гаграх українська номенклатура отримувала додатково від Управління справами Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС). На лікування високопосадовців партійним бюджетом компенсувалося 80% вартості путівки та проїзд в обидва кінці плацкартним вагоном.» [22, с. 140-142]. Отже, в номенклатури була можливість кращого обслуговування та доступ до кращих лікарів й безліч можливостей для відпочинку й оздоровлення.

Ю. Шаповал та О. Якубець вказують: «Пропоновані терміни відпочинку по путівкам Управління справами ЦК КПРС припадали на недостатньо популярні місяці осені-весни, тож вони часто залишалися незатребуваними. У таких випадках до кола «обраних» дозволялося долучати «радянсько-партійний актив». На початку 1980-х рр. поселяти в номери класу «люкс» у несезон дозволялося вже навіть номенклатуру середньої ланки (перших секретарів місцевих партійних комітетів, завідувачів відділами обкомів тощо). Відпочинкові привілеї поширювалися також на членів сімей. Путівку до номенклатурного санаторію могли отримати навіть технічні працівники. Узимку в дитячому санаторії оздоровлювалися соціально незахищені діти. В. Щербицький проводив свою відпустку на державній дачі

«Мухалатка» в Криму, використовуючи найкращий курортний сезон (серпень – середина вересня).» [29]. Тобто навіть власне можливість отримати путівку на відпочинок вивищувала номенклатурників над пересічними громадянами, практично необмежені послуги лікування, що їх могли отримати й члени родини високопосадовця.

Перед війною алкоголізм став справжнім лихом, з яким довелося боротися щойно народженій республіці. Партійна еліта не ставилася до алкоголю легковажно. Влада почала агресивну боротьбу з пияцтвом. Десятиліття потому Друга світова війна принесла безліч психічно ненормальних ветеранів і працівників 6 – 12 п'ятирічок (які, звісно, були перевантажені роботою і потребували «відпочинку»), і для цих представників суспільства було неможливо не піддатися спокусі алкоголем. Справді, алкогольні напої здавна були притаманні українській культурі і були невіддільним атрибутом застіль, супроводжуваних бенкетами. Всупереч поставленим урядом цілей щодо боротьби з алкоголізмом, пропаганди та формування культури пиття, населення не завжди культурно збільшувало споживання.

Диференціація номенклатури проявлялася у ставленні до порушників дисципліни – пияків. Наслідками захоплення спиртними напоями стали погіршення трудової дисципліни, криміногенної ситуації, збільшення аварійності на дорогах тощо. Ставлення до алкоголю в середовищі номенклатури було терпимим. Ще зі сталінських часів спиртні напої виступали неодмінним елементом урочистостей. Алкоголь також слугував своєрідним лікарським засобом терапії напруженого стану та психологічної розрядки. За відсутності справжнього контролю за їхньою поведінкою чимало високопосадовців відзначалися пристрастю до застілья та зловживали спиртними напоями. Як згадував інспектор ЦК КПУ Б. Кириченко про міністра сільського господарства УРСР М. Хорунжого, «Його поїздки в області інколи сягали таких «висот» хлібосољства, що ранком

міністр не завжди упізнавав учорашніх застільних величальників» [30]. Тобто, горілка відкрито і в значних обсягах споживалася в кабінеті міністра.

Розвиток сектору громадського харчування та продовження традицій його розвитку мали велике значення в повсякденних потребах населення та влади. Будівництво об'єктів громадського харчування та поліпшення якості й гігієни, як завжди, були актуальними питаннями в урядовому середовищі.

Як зазначає В. Крупина: «Комфортні умови праці для номенклатури створювалися і завдяки їдальням, що працювали у міністерствах, відомствах і обкомах, обслуговуючи лише своїх співробітників. Перевірка 1981 р. виявила відступи від правил обслуговування, що полягали у продажі товарів додому. Так, їдальні міністерства енергетики УРСР, Київських обкому і міськкому КПУ мали «столи замовлень», де раз на тиждень можна було придбати «на виніс» 2 кг м'яса і 0,2 кг масла. Буфет Кіровоградського обкому в передсвяткові дні здійснював продаж ковбас і спиртних напоїв додому. Майже ніде не дотримувалися так званих рибних днів, коли по четвергам страви готувалися лише з рибою, а не м'ясом. Реакція керівника КПУ В. Щербицького на ці порушення була досить стриманою: він дав доручення «попередити міністрів про необхідність суворого дотримання встановленого порядку обслуговування» та «переговорити» з очільниками обкомів. У період перевірки окремих магазинів сіл Київської області у 1975 р. на прилавках були відсутні жири, морожена риба, тверді сири, булочні вироби, ковбаси, мінеральна вода, а хліб, сіль, маргарин, молочні продукти лимонад тощо завозилися нерегулярно. Мешканці тих сіл мусили щодня виїжджати за покупками в Київ, Ірпінь, Фастів або Білу Церкву.» [22, с. 145]. Тобто службові їдальні та буфети цілком забезпечували високопосадовців затребуваними продовольчими товарами. У той же час значна частина селян не мала у сільських крамницях навіть найнеобхідніших товарів.

Таким чином, період «застою» приніс номенклатурі підвищену стабільність і добробут: високі зарплати та можливість їхнього погашення на практиці, гарантований відпочинок і лікування на курортах і в санаторіях,

широкі побутові послуги характеризували повсякденне життя високопоставлених чиновників. Завдяки розподілу влади й ресурсів вони могли вести комфортне життя як у суспільному, так і в приватному житті. Повсякденне життя номенклатури демонструє величезну соціальну нерівність у радянському суспільстві брежнєвського «застою», існування номенклатури з гарантованими можливостями та комфортом і пересічних громадян із правом на гідне життя, навіть якщо вони його фактично не мають.

2.3 Номенклатура в часи перебудови

Еволюцію ставлення представників радянської номенклатури до перебудови можна простежити в таких етапах. Перший етап (квітень 1985 р. – грудень 1986 р.) – це декларування підтримки ідеї, імітація партійної дисципліни, наперекір тому, що реформи пробуксовували. «Перебудова» спочатку породила атмосферу ентузіазму і поваги до її ініціатора, Генерального секретаря ЦК Михайла Горбачова, до якого ніхто не був байдужим. Більшості номенклатури Української РСР вона імпонувала своєю енергійністю і дружністю («ходіння в народ»). До прикладу, у своїх спогадах В. Масол згадував, що їй дуже подобалася зовнішня привабливість і приязність, а також те, що вона «йшла в народ». Масол зазначав, що йому подобалася зовнішня простота керівника країни, його відкритість, вміння вільно спілкуватися (на відміну від його попередників), його відверта і різка оцінка стану справ у державі та гостра критика «деформацій» і вад або «застою» сталінської епохи [31].

У порівнянні із попередниками, Горбачов був «білою вороною» – різюча відмінність, яка привертала до нього симпатії пересічних громадян і демократичних лідерів. За спогадами колишнього члена номенклатури, керівництво українського СРСР характеризувалося «традиційною слухняністю, надмірною дисципліною, примирливим ставленням, небажанням поривати з «верхами» і так далі.

В. Масол вказує: «Михайло Горбачов, який знав систему номенклатури досконально і був змушений грати за її правилами, відчував до неї огиду. У листі до дружини він не соромився писати про неефективність, надмірну концентрацію, зловживання зв'язками та клієнтелізм у своєму аналізі «товстошкірої» державної системи. Горбачов називав неодмінними недоліками наявного ладу органічний опір будь-яким нововведенням, спотворену інформацію з центру про ситуацію в регіонах («повна довідок і відверто брехливих заяв») і низьку інституційну спроможність. Він обурювався тим, що на периферії радянські партійні чиновники здавна виділялися своєю здатністю організовувати полювання, риболовлю та купання для керівників своєї країни та приїжджих лідерів.» [32]. Тобто, чиновники були проти нововведень та змін в системі.

Документи, що циркулювали в партійних і державних ЗМІ цього періоду, сповнені реформаторської риторики, загальної підтримки ідей Горбачова, показних ініціатив про «прискорення». Однак реформи в Радянській Україні відбувалися набагато повільніше, ніж у Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці (РРФСР). Експерти періоду перебудови схильні пов'язувати повільність реформ у республіці переважно з образом В. Щербицького, відомого як «останній застійний могіканин». Він був «охрещений» і високо оцінений громадськістю за свої реформаторські зусилля через свою прихильність до консервативних методів роботи й близькі дружні стосунки з Леонідом Брежнєвим. Проблема, яка стояла на заваді, полягала не в особистих якостях В. Щербицького, а в усталених методах і принципах кадрової політики: прийшовши до влади в 1972 році, він сформував власну команду і був досить суворим у підборі кадрів. За тринадцять років до початку перебудови першими секретарями обкомів УРСР було призначено 35 осіб. Докорінно оновлювати свою спрацьовану команду В.Щербицький не бачив сенсу. У 1985 році в УРСР змінилося 13,05% (991 особа) посад, призначених ЦК Компартії України, а в

1986 році – ще 12,48% (907 осіб). За два роки «перебудови» в республіці змінилося близько 25% номенклатури.

Другий етап (січень 1987 – жовтень 1989) – початок розколу номенклатури, заснованої на ставленні до перебудови, фаталістичній інерції та мовчазному розумінні лідерами руйнації основ радянської політичної системи. Якщо до 1985 р. політична владна еліта в СРСР характеризувалася гіпертрофованою, зовнішньою єдністю (за винятком періоду 1953 – 1956 і 1964 рр.), то в 1986 – початку 1987 рр. стався розкол між партійно-радянською номенклатурою – почали утворювати групи: «пуристан», «консерваторів», «реформаторів», і серед них назрівала боротьба за першість.

1987 рік став періодом «чистки» кадрів в Українській РСР: один за одним залишили свої посади перші секретарі обкомів партії Дніпропетровська, Ворошиловградського та Львівського обкомів. В результаті оновлення кадрів у 1987 році було переведено 44,14% працівників ЦК, райкомів, міськкомів та обкомів партії. Масштаб змін на рівні райкомів був чи не найбільшим. Наприклад, «станом на квітень 1985 року більш ніж половина Дніпропетровського обкому було переіменовано. Лише кадровий склад оновився на 44%, у тому числі 10 з 17 голів обкомів і чотири з п'яти секретарів.» [33]. Іншими словами, 1987 рік став періодом «чистки» кадрів в Українській РСР.

Під тиском вимог «більшої прозорості» та демократичних принципів у всіх ланках Комуністичної партії розпочався більш інтенсивний і критичний аналіз завдання КПРС «очолити перебудову». Відповідальність за здійснення перебудови була покладена на кадри. Почали лунати звинувачення в тому, що про перебудову більше говорять, ніж її здійснюють, що безпосередню роботу з людьми замінили телефонними атаками, що кількість нарад і бюрократичної тяганини поступово скорочується, а в спілкуванні стають грубими й неприступними.

Горбачовська реорганізація партійної організації передбачала якісне оновлення на всіх рівнях коштом «найбільш творчих, компетентних,

теоретично підготовлених працівників, працівників, які мали життєвий і політичний досвід, і, звичайно, прихильників перебудови» [34]. На практиці це означало кількісне скорочення відповідних працівників.

Таким чином, ставлення партійно-радянської номенклатури СРСР до перебудови та її реакція на зміну ситуації з демократією зазнали суттєвої трансформації. Так, у перші роки перебудови визнавалася необхідність реформ, але під керівництвом консервативно налаштованого Першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького номенклатура більше копіювала, ніж виконувала директиви московського центру. Слід зазначити, що більшість номенклатури не знала, що перебудова – це «серйозна, довгострокова» програма, і не могла собі уявити, що Горбачов прорветься крізь усталені механізми рекрутування, щоб потрапити в організаційну систему уряду і партії. Особливістю номенклатури УРСР було те, що вона зберігала зовнішню монополію на дотримання (або видимість дотримання) партійної дисципліни, гарантовану кадровою політикою В. Щербицького, відносно тривалий час.

***

Отже, період «застою» приносить стабільність номенклатурі та покращує добробут. Повільний, але позитивний економічний розвиток означав відносно високий рівень добробуту для всіх громадян, але «золотий час» настав саме для номенклатури. Сталінський терор залишився в минулому. Потрібна Л. Брежнєву кадрова стабільність забезпечила суттєве поліпшення підтримки його влади. Високі зарплати та можливість реального заробітку, гарантований відпочинок і лікування на курортах чи санаторіях, гарне господарство характеризують повсякденне життя високопосадовців. Завдяки розподілу влади та ресурсів вони створюють собі комфорт як у приватному, так і в офіційному середовищі. Повсякденне життя номенклатури є свідченням значних соціальних розбіжностей у «застійному» радянському суспільстві Брежнєва, номенклатура існувала з можливостями

та гарантованими зручностями, де прості громадяни мали право на гідне життя, але не мали реального забезпечення. «Перебудова» відкрила чіткі перспективи для самореалізації у сфері управління державою та бізнесом. Найбільш прагматичні представники номенклатури відчували цю можливість і одразу ж скинули кайдани партії, відійшли від марксистсько-ленінської ідеології та повною мірою використали накопичені в період перебудови економічні та політичні ресурси в умовах вже незалежної України.

РОЗДІЛ III.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНИНА У 1960-1980-х РР.

3.1 Розвиток умов життя селянства

Для багатьох сільських мешканців позитивними наслідками запам'яталися зміни, що відбувалися з ними починаючи з 1960-х, інколи навіть раніше. Сюжети, озвучені з цього приводу представлені низкою індивідуальних практик. Попри наявність розмаїття розповідей про складні умови життя, вони мали спільну рису: здебільшого минуле оцінювалося через призму появи можливостей. Таких як наприклад:

– можливість отримувати оплату за працю у грошовому еквіваленті:

«Люди робили, старались, тоже ж довго не давали нічого. А потом начали гроші вже давать»[35];

– задовольнити купівельну спроможність у товарах, які не вироблялися у домашньому господарстві (продуктових, промислових, техніки): «Коли найкраще жилось я не знаю. Ми того не замічали. Було, як п'яторка у руках буде - усе, і канфетів накупиш, і ковбаси» [36]; «Вже з дідом ми збирали потрошку грошей і купили лісапет. Через 5 год і діти вже, хлопці, робили на тракторах. До армії обидва робили. Купили мотоцикл, аж у Києві, нам дали. Три трактористи було у дворі. Життя була страшна хороша» [35] .

Серед масиву однотипних згадувань, – про упорядкування побуту та полегшення умов життя у період хрущовської «відлиги» і наступні десятиліття «застою», – рідко, та все ж зустрічаються спомини-перекази від старших родичів про інше (нерадянське) повсякдення. Як приклад, ремарка від оповідачки 1924 року народження (Запорізька обл.): «Батьки казали, що раніше лучче жили, як тепер. А нам хорошо було і зразу після війни. А в магазинах усе було. Весело було. Купляли все у магазинах» [37].

Загалом нечисленні порівняння рівня та якості життя в повоєнні десятиліття з довоєнним періодом і початком ХХ століття зумовлені змістом ідеологічної політики держави. Її суть полягає у формуванні надзвичайно

привабливого образу радянської системи управління та господарювання, як у внутрішньому, так і в зовнішньому інформаційному просторі. По-перше, накопичення ідеологічно маніпульованої інформації; по-друге, замовчування та приховування фактів, здатних дискредитувати систему; по-третє, формування мікроклімату серед радянських громадян, що фактично проявилось у вигляді втрати історичної пам'яті попередніх поколінь як ознаки цього.

По-перше, багато перетворень сільських поселень були результатом адміністративно-територіальних реформ. У результаті їх проведення: 1) ліквідовувалися дрібні поселення; 2) реорганізовувалися великі поселення. Останні отримали новий адміністративний статус міських селищ або робітничих селищ. Процес зменшення кількості сільських поселень на карті України відбувався протягом усього досліджуваного періоду. Наприклад, у Вінницькій області лише за період 1972 – 1986 років зникло 36 населених пунктів. Однак політика укрупнення була не єдиною причиною ліквідації сіл: десятки сільських поселень різного розміру і чисельності населення були засипані дощенту в 1960-х і 1970-х роках у районі будівництва Каскадної гідроелектростанції на річках Дніпро і Дністер. Проект створення водосховища вимагав відведення великої території під затоплення.

Громадський простір села на початку 1960-х років було перетворено протягом наступних двох десятиліть у зв'язку зі зміною функціонального призначення центру села. У період, коли Україна була членом Радянського Союзу, обов'язкові центральні елементи сільського простору, як-от церкви, були зруйновані або зрівняні з землею і втратили свій статус. Звичайно, руйнування церковних будівель відбувалося протягом десятиліть. Однак у період з 1960-х по 1980-ті роки створення нових меморіалів та їхнє щорічне активне використання, розбудова соціальних об'єктів (шкіл, клубів, крамниць, амбулаторій), створення парків і садочків, виділення місця під стадіони тощо планомірно й систематично формували простори відповідно до радянських норм. Результати таких дій проявлялися по-різному.

Наприклад, раптова і незрозуміла пожежа спалахнула в будівлі церкви та в будівлі колишньої церковнопарафіяльної школи неподалік.

Відбувалися зміни також в обрисах житлової частини населених пунктів. На початок досліджуваного періоду склалася ситуація, коли по сусідству з старими типами забудови з'являлися реконструйовані та сучасні для того часу житлові приміщення. О. Курочкін і В. Сироткін зазначають: «Приміром на Вінничині у 1960-х рр. на практиці це виглядало наступним чином: у сільських поселеннях поряд з традиційними глиняними хатами (каркасної «стовпової» конструкції) були наявні глиняні хати, обкладені цеглою, а також нові цегляні хати. У випадках оновлення глиняних хат, капітальному ремонту підлягали не тільки стіни а й дах. Зважаючи, що станом на 1957 р. в Україні нараховувалося 2,9 млн. хат із солом'яною покрівлею впродовж 1960-х років процесом ремонту і перепланування були охоплені мільйони житлових приміщень. Оскільки застосування сучасних матеріалів у будівництві залежали від індивідуальних можливостей господарів, цей процес розтягнувся більш як на десятиліття»[38]. Отже, будівництво розтягувалось на багато років і мало погану якість.

Загалом, у середньому поселенні зміни відбулися в кількох галузях, таких як колгоспні споруди, інфраструктура та реконструкція індивідуальних будівель. У сільських поселеннях, навпаки, спостерігається деякий розкид у змінах. В одному селі були тільки одноповерхові індивідуальні будівлі та інфраструктура. В інших, як згадувалося вище, культурний ландшафт змінювався у зв'язку з появою багатоповерхових будівель. Наявність різних типів приватних осель у сільській місцевості означала, що їхні жителі управлялися по-різному. Інакше кажучи, розпорядок дня мешканців багатоповерхових будинків відрізнявся від розпорядку дня мешканців хат з індивідуальними городами і прилеглими садовими ділянками.

Сільські житлові комплекси відрізнялися від традиційних хатин своїм підходом до оформлення інтер'єру. Мешканці, відірвані від звичного способу життя в селі, з садами, садовими ділянками і будівлями різного призначення,

по-різному формували свій спосіб життя, що позначилося і на інтер'єрі їхніх будинків. З однієї сторони, їхній стиль і спосіб життя загалом стали більш міськими, оскільки їм не потрібно було постійно підтримувати свої оселі та сади. З іншого боку, деякі люди продовжували використовувати сільські звичаї у своєму повсякденному житті. Наприклад, вони вирощували овочі в невеликому саду біля будинку, розводили квіти на клумбах, допомагали літнім родичам (якщо ті мешкали в селі) утримувати сімейну ділянку або приватну ферму тощо.

Крім того, члени громади, які постійно проживають у сільській хаті, а працюють (на підприємствах та в установах) за межами села (в інших сільських та міських поселеннях), виділяються в сільському соціумі через свій нетрадиційний спосіб життя. У Львівській області, наприклад, більшість працівників це «старі фермери», які переїжджають з навколишніх сіл. У довгостроковій перспективі роботи на підприємстві, це можливість отримати заводське житло, і таким чином, змінити місце проживання з сільського на міське.

Між селами поступово почали проводити асфальтне покриття. В першу чергу зручність від нових доріг відчули селяни, чий поселення розташовувалися на трасах міжобласного і республіканського значення.

Отже, у 1960-ті – 1980-ті рр. в сільському середовищі відбувалася низка різних змін. З одного боку, умови життя в селах змінювалися: покращувалися у порівнянні з ситуацією, в якій доводилося виживати у попередні десятиліття. З іншого, попри наявність новацій, переходу до певної стабільності, чи точніше «застою», реалії сільського повсякдення істотно відставали від якості життя та створення умов для розвитку, що пропонувались у міських просторах. В силу різних стартових умов, одні сільські громади оновлювались і поповнювались, інші – частково консервувались, ще інші – зникали.

3.2 Діяльність сільських мешканців

Для більшості сільських мешканців, на відміну від міських, основним видом діяльності була праця на землі. Зважаючи, що за десятиліття радянської окупації формат отримання селянами доходів від землі істотно трансформувався, у період 1960 – 1980-х рр. продовжувала діяти та ж система. Основу сільськогосподарського сектору виробництва склали усуспільнені господарства – колгоспи і радгоспи. Ці підприємства державного сектору економіки були єдиним постачальником аграрної сировини в країні.

І. Батирєва звертає увагу, що: «Впродовж 1960-х рр. у сільськогосподарському секторі оновлення проявилися в наступних рисах: зайнятість сільськогосподарсько-фізичною працею в усіх поколіннях помітно знижувалася; у групі сільського господарсько-фізичної праці різко зменшилася питома вага малокваліфікованих працівників без певної спеціальності, внаслідок чого підвищився ступінь професіоналізації сільськогосподарської праці [39]. Себто, частка малокваліфікованих працівників без певної спеціальності в групі сільськогосподарської та фізичної праці різко зменшилася, що призвело до зростання ступеня професіоналізації сільськогосподарської праці.

Усі сільськогосподарські працівники, включно з робітниками, виробничо-технічною інтелігенцією та керівниками, здебільшого перебували на службі місцевих державних підприємств (колгоспів або радгоспів) і становили основну групу працездатних жителів села. Поряд із ними мешкали селяни, зайняті в професіях, не пов'язаних із сільським господарством.

Майже в усіх сільських поселеннях були люди, зайняті в соціальних установах. Це були вчителі, лікарі, державні службовці тощо. Рівень їхньої професійної підготовки варіювався від середньої технічної освіти до вищої.

Тож, враховуючи, що вчительський склад у кожному населеному пункті формується залежно від типу школи (початкова, восьмирічна чи

середня), не в усіх селах (окрім невеликих сіл і хуторів) є представники педагогічної інтелігенції. Або ж їхня присутність була непропорційною.

Представники медичного сектору відігравали важливу роль у сільських спільнотах. Їхня чисельність у сільських поселеннях обчислювалася такими підрозділами, як станції швидкої допомоги та акушерські пункти або невеликі дільничні лікарні з більшими професійними групами для обслуговування населення сусідніх населених пунктів, залежно від наявності медичних закладів. Сільські фельдшери були шанованими людьми в сільській місцевості, оскільки від їхнього професіоналізму залежала швидкість і доступність первинної медичної допомоги.

Посадові особи сільських і селищних рад також були помітною і відомою групою інтелектуалів у суспільстві. Посадові особи сільських рад, як чоловіки, так і жінки, обіймали різноманітні посади, більшість з яких очолювали чоловіки.

Усім (і дорослим, і дітям) у сільському соціумі були відомі продавчині (рідше продавці) у магазинах. Їх чисельність у межах сільських громад обліковувалася у межах десятка, адже магазинів у селах було здебільшого спочатку по одному (інколи зовсім не було), згодом їх чисельність збільшувалася до двох-трьох (продуктовий, промисловий, господарський). Працівники магазинів (продавці, комірники, завідувачі магазином чи відділом постачання) мали особливий статус з огляду на їхні можливості доступу до ресурсів. З одного боку в сільській місцевості пише В. Нікітенко: «наявність магазину перетворювала продавця на особу від стосунків з якою залежало забезпечення товарами широкого вжитку практично значної частини місцевого населення»[40], з іншого – імена працівників цієї професії лунали на вустах односельчан із негативним відтінком коли покупці отримували відмову у придбанні продуктів, які передбачалися лише для певних представників громади, зокрема ветеранів війни.

Молодь села різних вікових груп регулярно залучали до сезонних робіт у господарствах (колгоспних і радгоспних). Ці дані представлені у різних

джерелах: в радянській пресі, шкільних річних звітах, спогадах тощо. Окремі сюжети узагальнено в дослідженнях: «Всі школярі від четвертого до десятого класу щорічно працювали у колгоспах весь вересень, часто й жовтень. Траплялися випадки використання їх у сільгоспроботах і в листопаді. Учні працювали на збиранні овочів, фруктів, виламуванні кукурудзи, копанні картоплі, буряків, перебиранні й очищенні сільськогосподарської продукції і закладанні її на зберігання. Навесні ж дітей залучали до проривання буряків, сапання кукурудзи, соняшника...»[41]. Описані практики використання шкільної молоді на сільськогосподарських роботах в колгоспах і радгоспах, звісно з різним ступенем залучення, реалізовувалися впродовж усього досліджуваного періоду. Нецільові витрати учбового часу позначалися на конкурентоспроможності молоді на вступних іспитах до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

О. Нікілев у своїй роботі пише: «Існування нерівних умов для сільських дітей з точки зору доступу до школи проявляється не лише в контрасті між містом і селом. Умови, в яких перебувають учні середніх шкіл, відрізняються залежно від того, чи є в сільському населеному пункті середня школа, чи ні. Якщо в селі була лише початкова школа, учням вже після четвертого класу доводилося зіткнутися з досвідом отримання освіти за межами свого населеного пункту. У таких випадках (у разі відсутності регулярного сполучення між селами, особливо у період бездоріжжя) учні середньої і старшої школи впродовж навчального тижня проживали у гуртожитках чи на квартирах.» [42]. Таким чином, існування нерівних умов для сільських дітей з точки зору доступу до школи проявляється в контрасті між містом і селом. Умови для учнів середніх шкіл відрізняються залежно від того, чи є в селі середня школа, чи ні.

До прикладу, як зазначає Тоні Джадт: «Під кінець 1960-х років кожна сьома молода особа в Італії відвідувала університет (тоді як десять років тому – кожна двадцята). У Бельгії – кожна шоста. У Західній Німеччині, де в 1950 році навчалось 108 тисяч студентів і де традиційні університети вже почали

страждати від надмірних напливів, до кінця 1960-х налічувалось майже 400 тисяч студентів. У Франції до 1967 року студентів стало стільки ж, скільки в 1956 році було школярів. По всій Європі студентів ставало значно більше, ніж раніше, і якість їхнього навчання швидко погіршувалась. Усе було переповнене – бібліотеки, гуртожитки, лекційні зали, їдальні – та в очевидно поганому стані (навіть у тому випадку, ба навіть особливо, якщо було новим). Витрати післявоєнних урядів на освіту, які всюди різко зросли, були зосереджені на початковій і середній школі, її оснащенні та вчителів.» [43].

Отже, зайнятість сільськогосподарсько-фізичною працею в усіх поколіннях помітно знижувалася, різко зменшилася питома вага малокваліфікованих працівників без певної спеціальності. Основну когорту працездатних мешканців села складали: працівники сільського господарства, і різноробочі, і виробничо-технічна інтелігенція, і управлінці. Практично в кожній сільській громаді налічувалася група осіб, котрі працювали в установах соціальної сфери. Це – учителі, медики, службовці та інші. Важливу нішу в сільських громадах займали представники медичної сфери. Їх кількість у сільських поселеннях обраховувалася одиницями. Усім у сільському соціуму були відомі продавчині у магазинах. Їх чисельність у межах сільських громад обліковувалася у межах десятка. Також молодь села різних вікових груп регулярно залучали до сезонних робіт у господарствах. Здебільшого в селах були тільки початкові школи, тому старшим учням потрібно було їхати в інші населені пункти, щоб навчатись там. Проаналізувавши, можна зазначити, що в селах більше долучали до сільськогосподарських робіт, не вистачало працівників соціальних сфер та використовувалась дитяча праця.

3.3 Інформаційна обізнаність та дозвілля в сільській місцевості

З 1960-х по 1980-ті роки вплив держави на громадську думку удосконалювався не тільки на теоретичному та ідеологічному, а й на прикладному рівні. Зокрема, збільшився потенціал засобів масової

інформації – каналу комунікації між владою і суспільством. Повідомлення, що публікувалися через газети, радіо і телебачення, швидко поширювалися і мали багато кінцевих користувачів, у 1960-ті роки посилювалося поширення інформації серед сільського населення за допомогою ЗМІ.

У процесі надання регулярних новин брали участь представники різних вікових груп. З роками кількість постійних читачів деяких друкованих ЗМІ збільшилася. Наприклад М. Смольницька вказує: «У селі Новоселиці (Закарпатська область) є свідчення систематичного збільшення кількості передплатників періодичного видання впродовж 1960-х і 1970-х років. 1968 року на періодичне видання передплатило приблизно 20 000 мешканців. У сільській місцевості більшу частку (до 50%) читачів становили шкільні вчителі (295 примірників різноманітних періодичних видань) і студенти (845 примірників газет і журналів для дітей та молоді).» [22, с. 223].

Дротове радіо також було помітним каналом суспільної інформації. З сьогоденішнього погляду є підстави стверджувати, що «деякі українці з 1960-х років звикли до «брехунців» майже в кожній хаті». Люди слухали новини, а також точний час, погоду, корисні матеріали, насолоджувалися «театром перед мікрофоном» і радіоконцертами. У деяких сільських поселеннях радіостанції були встановлені в громадських місцях.

З кінця 1960-х років побутова техніка почала з'являтися в повсякденному житті фермерів. Серед них телевізор був однією з найпопулярніших новинок. Телебачення швидко завоювало велику аудиторію і стало ефективним інструментом інформаційного впливу: з 1960-х по 1980-ті роки роль ЗМІ в передачі інформації посилювалася, а перевірені в попередні десятиліття засоби залишалися ефективним засобом донесення офіційних даних. У цей період для сільського населення відбувалося таке: регулярно організовували масові заходи з обов'язковими просвітницькими бесідами та пропагандистськими доповідями; створювали громадські місця, де можна було отримати інформацію (стенди з плакатами, газетами). Здійснювалася передплата газет у мережі сільських і шкільних бібліотек,

радіомовлення в громадських місцях, безперервна робота пересувних і стаціонарних кінотеатрів (районна фільмотека складалася з радянських художніх і документальних фільмів).

Звісно, вищенаведені шляхи надходження інформації в сільські громади не були єдиними. Таж М. Смольницька зазначає: «Мешканці сіл (за індивідуальним вибором) послуговувалися й іншими способами отримання і поширення даних. А саме: листування, обмін звітками і чутками на базарах і в торгівельній мережі, спілкування під час спільної господарської діяльності (приміром толоки) та в час дозвілля. Різновиди останнього: регулярні сходи односельців-сусідів на лавочках біля дворів, неформальні зустрічі біля клубу, групові зібрання перед екранами телевізорів (за обмеженої кількості цієї техніки у 1960-ті рр. практикувалося систематичне відвідування сусідів (власників телевізорів) з метою перегляду телепередач).» [22 с. 193-194]. Тобто, селяни також використовували й інші способи отримання та поширення інформації.

Однією з центральних локацій у сільському просторі, яка викликала інтерес у представників різних вікових груп, був місцевий заклад культури: сільський клуб або будинок культури. Інтенсивність та кількість заходів у сільських клубах та будинках культури залежали від вказівок партійних та державних органів, але їх якість та зміст залежали від місцевих ініціатив. М. Смольницька пише про те, що: «Найпривабливішими для населення заходами, що проводилися в сільських клубах та будинках культури були ті, що супроводжувалися виступами аматорів художньої самодіяльності. Такі зібрання були приводом для зустрічей від наймолодших до найстарших. З огляду на перспективи поширення впливу ідеології засобами дозвілля, процес підготовки до свят, що організовувалися у сільських клубах і будинках культури, удосконалювався. Репертуари колективів поповнювалися номерами з патріотичною риторикою. Концерти, різні урочисті події проводилися в залах, обрамлених радянською символікою. Трансформувалися в традицію заходи, що приурочувались до державних

свят: «День Жовтневої революції», «День Радянської армії», «8 Березня», «Міжнародний день солідарності трудящих», «День Перемоги». Активізувалася участь дітей, підлітків, молоді у проведенні публічних заходів – випускних концертів вихованців дошкільних установ, новорічних свят, урочистостей до дня приймання учнів молодшої школи в жовтенята, середньої – в піонери тощо.» [22 с. 195].

Для проведення дозвілля між канікулами створювалися спеціальні місця (літні кінотеатри, танцмайданчики для молоді). Також були поширені екскурсії туристичними маршрутами (як для студентів, так і для робітників). Популярними і доступними були поїздки до місць пам'яті загиблих у німецько-радянській війні.

Особливість сільського суспільства виявлялася в тому, що в селі всі одне одного знали, і тому дозвілля зазвичай проводили серед великих груп близьких людей (здебільшого односельців, до яких часто долучалися мешканці (здебільшого родичі) із сусідніх сіл). Однак, попри регулярне спілкування між селянами, відбувався поступовий процес втрати традиційної обрядової культури.

За словами М. Смольницької: «Радянізація традиційного українського дозвілля у сільському середовищі відбувався в кількох площинах. Одні з практик під впливом контролю влади дещо зазнавали змін, або зникали. Інші – реалізовувалися на замовлення радянської пропагандистської політики. Серед зникаючих – відзначення свят календарно-обрядового циклу (Різдво, Великдень, Троїцькі (Зелені) свята та ін.) у великих гуртах. По завершенні радянської окупації України виявилось, що традиції колективного святкування, як, приміром, обряд установаження троїцької «віхи» лише частково збереглися у селах, де в силу обставин склалися такі умови: «давність поселення, у якому впродовж століть відбувалася природна зміна поколінь місцевого люду і фактор глибинки» [38]. У багатьох інших випадках інформація про ці свята зберігалася в родинному колі, святкувалися вони в урізаному форматі.» [22 с. 201]. Отже, радянізація традиційного

дозвілля українців у сільському середовищі відбувалася кількома шляхами. Деякі практики зазнали певних змін або зникли під впливом державного контролю. Інші впроваджувалися на замовлення радянської пропагандистської політики. Серед зниклих практик – відзначення свят календарно-обрядового циклу.

Також, за словами М. Смольницької: «Занурення у радянський спосіб життя здійснювалося також шляхом активізації працездатних громадян до творення сучасного навколишнього простору. Одні були задіяні у численних проєктах із нищення давніх господарських споруд (млинів, комор, церков тощо) і натомість зведенні нових типових виробничих і соціальних приміщень в силу своєї професійної діяльності. Інші працювали на впорядкуванні низки об'єктів на громадських засадах. В останньому випадку районна влада (її посередниками був виконавчий комітет сільської ради) активно залучала на допомогу активи низових осередків комсомольської організації, до яких входили представники робітничої чи колгоспної молоді, що працювали у місцевому сільськогосподарському підприємстві. Ще інші – ставали свідками оновлення техногенного середовища (і побутового, і виробничого). Для багатьох з тих хто від'їжджав з села на певний період часу, зміни, що відбувалися не на очах здавалися вражаючими.» [22 с. 202]. Отже, занурення в радянський спосіб життя відбувалося також через активізацію працездатних громадян у створенні сучасного екологічного простору. Одні були залучені до численних проєктів зі знесення старих господарських будівель та будівництва нових стандартизованих промислових і соціальних об'єктів. Інші працювали над благоустроєм низки об'єктів на волонтерських засадах.

Таким чином, від 1960-х до 1980-х років сільське суспільство зазнавало змін, які проявлялися по-різному. Загалом їх можна оцінити як радянізацію культурних практик (маються на увазі сфери інформації, ритуалів, дозвілля, певних усталених норм у повсякденній діяльності тощо). Вона (радянізація) відбувалася повсюдно, як формально, так і змістовно, як заміна традиційних і

формування нових, унікальних, контрольованих та ідеологізованих способів комунікації. Ці процеси поширювалися на різні вікові групи сільських громад. Наприклад, літніх членів громади поступово виганяли з популярних громадських місць і, за можливості, усували від форм впливу на молоде покоління, які не регулювалися офіційним радянським дискурсом. Натомість велику увагу приділяли молоді, наприклад, робітникам і студентам. Молодих чоловіків і жінок заохочували брати активну участь у виробничій і дозвіллевій практиці на благо держави і радянського суспільства.

3.4 Алкоголізм, як прояв девіантної поведінки в сільській місцевості

Споживання алкоголю часто має соціокультурний та етнічний характер і є невід'ємною частиною повсякденного життя суспільства. Україна, наприклад, має історію традицій і звичаїв, пов'язаних з алкоголем, які асоціюються з важливими подіями, такими як смерть, шлюб, святкування, індивідуальні чи колективні успіхи та невдачі.

Б. Зоронович у своїй роботі зазначає: «Термін «алкоголізм» застосовується у широкому розумінні цього слова і у вузькому, медичному. Коли мова йде про алкоголізм у широкому розумінні, слід розуміти сукупність усіх негативних наслідків від зловживання спиртними напоями для здоров'я людей, їх побуту, соціального оточення та ін. У вузькому, медичному розумінні, алкоголізм – це захворювання, що обумовлюється систематичним зловживанням спиртними напоями.» [44]. А Л. Сирин пише: «При цьому різницю між пияком і алкоголіком найкраще підкреслює давнє французьке прислів'я: «пияк міг би перестати пити, якби хотів – алкоголік хотів би перестати пити, якби міг».» [45].

Вживання алкоголю стало соціальною аномалією, коли через певні обставини воно перевищує соціальні норми. Люди, які вдавалися до надмірного вживання алкоголю, були економічно неблагополучними працівниками, страждали від фізичних вад і були тягарем для розвитку

суспільства в цілому. Алкоголізм тісно пов'язаний з усіма іншими видами соціальних відхилень і є своєрідною сполучною ланкою між ними.

Основною причиною зростання інтоксикації та алкоголізму в суспільстві є часті стреси в житті людини. А основними передумовами виникнення цього зла в СРСР стали зростання доходів і підвищення рівня життя. Споживання алкоголю компенсувало дисбаланс між зростаючими резервами вільного часу (перехід на п'ятиденний тиждень, скорочення службових доручень) і можливістю його раціонального використання (психологічне розвантаження, відсутність традицій та інфраструктури для дозвілля і відпочинку). Крім того, щоб компенсувати відсутність свободи слова, на кухнях часто влаштовувалися п'яні посиденьки.

Дійсно, алкоголь був одним з основних джерел доходу радянського бюджету: з 1964 до 1984 року доходи від продажу горілки і дешевого вина зросли вчетверо; з 1980 до 1984 року бюджет отримував від продажу алкогольних напоїв близько 70 мільярдів рублів на рік. Дослідник Микола Петраков зазначає, що алкоголь приносив до 30% доходів радянського бюджету у вигляді податку з продажів [46]. У сільській місцевості більше половини торгівлі припадало на горілку.

А. Никишин вказує: «У 1983 році населення придбало алкогольних напоїв на суму щонайменше 50 млрд. рублів. Водночас продаж м'яса і м'ясопродуктів становив 22,5 млрд рублів, хліба і хлібобулочних виробів – 8,8 млрд рублів. В Україні станом на 1986 рік алкогольні напої становили 11,9% від загального обсягу роздрібних продажів, а продовольчі товари – 25,6%. При цьому на м'ясо і м'ясопродукти припадало 7,6% і 16,4%, на хліб і хлібобулочні вироби – 3,3% і 6,9% відповідно, на одяг і білизну – 9,6% і на взуття – 4,7%.» [47].

Споживання алкоголю помітно зросло: з 1959 до 1979 року продажі алкоголю на душу населення збільшилися в 2,3 раза, досягнувши, за офіційними даними, 8,7 літра алкоголю при абсолютній температурі (100° С) на душу населення в 1980 році (порівняно з 3,9 літра в 1960 році).

Споживання алкогольних напоїв домашнього приготування залишалося неврахованим. СРСР вилучив розділ «Алкогольні та безалкогольні напої» зі збірника «Народне господарство СРСР» Алкоголь становив 1/3 продажу продуктів харчування та 1/6 роздрібного товарообігу наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років. За оцінками експертів, реальне споживання за цей же період зросло з 9,8 до 14 літрів.

Однак споживання алкоголю не завжди об'єктивно відображає ступінь сп'яніння чи алкоголізму. Причина такої катастрофічної ситуації криється не лише в державній політиці, а й в унікальності радянської звички вживання алкоголю. Для неї було характерне поєднання масового споживання алкоголю, типового для північних (нордичних) питних культур, і регулярного споживання, типового для південних (середземноморських, винних) культур. У багатьох радянських республіках панує культура пиття північного типу, де алкоголь не впроваджений у повсякдення та асоціюється з національними святами, а пияцтво часто є основною метою вживання алкоголю. Його вживання не увійшло, як частина культури харчування (як у Європейських країнах). Шанувальники «зеленого змія» збиралися біля магазинів, у дворах та парках, вживали неякісні напої та сурогати, багато пили і часто не закушували.

На початку 1980-х років 32% від загальної кількості щорічних смертей в СРСР були прямо чи опосередковано пов'язані з алкоголем. Алкоголь є одним з найважливіших чинників зростання злочинності. Кількість алкоголізму, згвалтувань, вбивств, пограбувань, нападів і нещасних випадків, скоєних людьми в стані алкогольного сп'яніння, зростала з кожним роком.

У 1970-х і 1980-х роках радянське суспільство стало сильно залежати від алкоголю. Це стосувалося всіх сфер життя, від державного бюджету, який став залежати від «п'яних» грошей, до повсякденного життя, де алкоголь перетворився на тверду валюту. Без алкоголю неможливо було вирішити всі побутові проблеми. Існувала навіть приказка: «Що кесареві – кесареве, що слюсареві – слюсареве». Уміння багато пити вважалося перевагою («чим

більше п'ють комсомольці, тим менше п'ють хулігани»). Навпаки, пропаганду тверезості висміювали («Якщо п'єш горілку й пиво – ти посібник Тель-Авіва»).

Необхідність боротьби з пияцтвом і алкоголізмом була очевидною для радянських керівників задовго до початку перебудови, і спроби боротьби з цим злом робили в 1958 і 1972 роках. Розроблення нової програми боротьби з алкоголізмом почалося ще за життя Леоніда Брежнєва. Станіслав Струмлілін та Андрій Громико відіграли важливу роль у запуску цього процесу: Політбюро ЦК КПРС створило комісію для вжиття заходів щодо боріння з пияцтвом і алкоголізмом. Його головою був Арвід Пельше, а після його смерті – Михайло Соломенцев.

Як зазначається в «Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1986–1990.»: «У 1978 році заборонили продаж домашнього вина і влада намагалася заповнити магазини безалкогольними напоями, на що вказує постанова Ради Міністрів СРСР від березня 1982 року.» [48].

7 травня 1985 року ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму», а постанову «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму і ліквідації самогоноваріння» – Рада Міністрів СРСР, в яких йшлося про те, що всі партії, держави й адміністративні органи повинні рішуче посилити боротьбу із пияцтвом, виробництвом спиртних напоїв, місцями їхнього продажу та передбачити різке скорочення кількості місць і годин продажу алкогольних напоїв.

16 травня 1985 року Президією Верховної Ради був виданий указ «Про посилення боротьби з пияцтвом і алкоголізмом та про викорінення самогоноваріння», підкріпивши зазначені заходи адміністративними та кримінальними покараннями; 8 вересня 1985 року вийшла постанова «Постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму». Про хід здійснення заходів щодо подолання пияцтва та алкоголізму» Центральний Комітет закликав до посилення антиалкогольної кампанії.

Аналогічні документи були ухвалені державними і партійними органами у Федеративній Республіці.

Антиалкогольні заходи Горбачова включали зменшення виробництва алкоголю, лімітування торгівлі, встановлення системи суворих покарань, підняття цін на алкогольні напої, пропаганду «тверезого» життя, заохочення здорового відпочинку та культурних заходів, заборону позитивних зображень вживання алкоголю та покращення лікування алкоголіків.

В. Гур'єв та Б.Іскаков вказують: «1 серпня 1986 року роздрібна вартість на алкогольні напої зросла на 20 – 25%. Водночас ціни впали в середньому на 15 – 20% на окремі товари, включаючи одяг, взуття, трикотажні вироби, вироби з хутра, штучного, хатні доріжки, кришталі та мотоцикли.» [49].

1985 року в Україні кількість магазинів і кількість ресторанів, які торгують алкогольними напоями, скоротилася відповідно на 45% й на 1,7 рази, а близько 1100 закладів громадського харчування і магазинів було перепрофільовано для продажу соків, морозива, безалкогольних напоїв, кондитерських виробів, кави та інших харчових продуктів. Продаж вина та міцних алкогольних напоїв був зосереджений у спеціальних магазинах або окремих секціях.

Також В. Гур'єв та Б.Іскаков вказують: «Обмежувалися години продажу алкоголю, призупинялося перероблювання фруктів та фруктової сировини на вино та інші алкогольні напої, згорталася виробництво дешевих кріплених виноградних вин, розроблялися плани розвитку садівництва та виноградарства. було внесено зміни: виробництво алкогольних напоїв у СРСР у 1984 році становило 148 мільйонів дарунків, за два роки виробництво впало на 43%, зі 125 мільйонів одиниць у 1985 році до 813 мільйонів одиниць у 1986 році.» [50].

З метою удосконалення умов для відпочинку населення мережа стадіонів, стрілецьких тирів, басейнів, залів спортивних та інших спортивних споруд у 1985 – 1987 роках була розширена на 2400 одиниць. У містах, районах, селах і селищах було створено близько 4 000 культурно-спортивних

комплексів, 22 500 клубів за інтересами, 280 медичних центрів, 300 оборонно-спортивних таборів і дитячо-юнацьких спортивних таборів.

Кампанія дала негайні результати. А. Степаненко зазначає: «За даними Центральної статистичної служби СРСР, вживання алкоголю однією людиною в 1984 році становило 8,4 літра в абсолютному вираженні, але цей показник знизився до 7,2 літра в 1985 році та 4,4 літра в 1986 році.» [51]. Алкоголь, вироблений у домашніх умовах, залишається поза офіційною статистикою.

Однак недоліки очолюваної адміністрацією кампанії по боротьбі з алкоголем незабаром стали очевидними: влітку 1985 року по всій країні відбулися горілчані паради, процвітала спекуляція і активно розвивалася тіньова економіка. Довелося ввести ваучери на алкоголь і нормування алкоголю на похоронах і весіллях. У деяких селах продаж алкоголю було припинено, і люди групами їздили купувати горілку в районні центри та інші міста. Утворилися довгі черги, особливо в день зарплати, перед закриттям магазинів і особливо у п'ятницю. Спиртні магазини були лихом для жителів навколишніх будинків і часто призводили до їх закриття.

У другій половині 1988 року влада почала згортати заходи проти алкоголю. По-перше, було знято обмеження на щомісячний і щоквартальний продаж алкоголю. Було розширено роздрібну мережу торгових точок із продажу алкоголю. Ця кампанія остаточно завершилася восени 1988 року, коли в країні дедалі більше наростав хаос, а проблеми пияцтва й алкоголізму мало хвилювали застійний уряд і суспільство, яке прокидалося.

Таким чином, алкогольна ситуація в Радянському Союзі, безсумнівно, вимагала негайної боротьби із «зеленим змієм», але обраний метод виявився неправильним. Антиалкогольна кампанія призвела до величезних бюджетних втрат. ЗМІ називали цифри від 67 до 200 мільярдів рублів. Провал антиалкогольної кампанії трактується так, що пияцтво стало наслідком розпаду радянської системи. У цій ситуації, коли старі цінності й норми більше не відповідали чинним відносинам, люди віднаходили психологічну

розрядку в алкоголі. Горбачовська кампанія проти алкоголю продемонструвала некомпетентність і короткозорість нового радянського керівництва і стала причиною провалу перебудови. Влада розгорнула утопічні гасла на підтримку тотальної заборони, ігноруючи той факт, що обмеження на споживання алкоголю може бути успішним лише за сприяння більшості людей.

***

Отже можна зробити висновок, що у 1960-ті – 1980-ті рр. в сільському середовищі відбувалася низка різних змін. З одного боку, умови життя в селах змінювалися: покращувалися у порівнянні з ситуацією, в якій доводилося виживати у попередні десятиліття. Впродовж 1960-х рр. у сільськогосподарському секторі оновлення проявилися в наступних рисах: зайнятість сільськогосподарсько-фізичною працею в усіх поколіннях помітно знижувалася; у групі сільського господарсько-фізичної праці різко зменшилася питома вага малокваліфікованих працівників без певної спеціальності, внаслідок чого підвищився ступінь професіоналізації сільськогосподарської праці. Практично в кожній сільській громаді налічувалася група осіб, котрі працювали в установах соціальної сфери. Це – учителі, медики, службовці та ін. Їх рівень фахової підготовки варіювався від середньої спеціальної до вищої освіти. У 1960-ті – 1980-ті рр. масштаби впливу влади на громадську думку зазнали удосконалення не лише на теоретично-ідеологічному, а й на прикладному (практичному) рівні. Зокрема, збільшив свій потенціал такий канал комунікації влади з суспільством як засоби масової інформації. У 1960-ті – 1980-ті рр. паралельно з посиленням ролі ЗМІ у донесенні інформації, дієвими способами передачі офіційних даних залишалися заходи, апробовані в попередні десятиліття. Радянізація традиційного українського дозвілля у сільському середовищі відбувався в кількох площинах. Одні з практик під впливом контролю влади дещо

зазнавали змін, або зникали. Інші – реалізовувалися на замовлення радянської пропагандистської політики. В антиалкогольних кампаніях домінували адміністративні та імперативні методи, обмежувальні та каральні методи, а також демонстративні та декларативні методи, де суспільна спонтанність не завжди розумілася. Ці методи могли використовуватися лише авторитарними режимами і стали проблематичними з поширенням гласності. Це також значно підмочило репутацію Горбачова. Антиалкогольна кампанія висвітила трагічну діалектику між Радянським Союзом і пострадянськими реформами, де необхідність змін була сумнівною.

РОЗДІЛ ІV.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТЯН У 1960-1980-х РР.

4.1 Житлова сфера в місті

Із загальнотеоретичної точки зору місто – це первісна територіальна спільнота, осередок соціального простору. За словами Я. Верменич: «Згідно з гуманно-соціальним підходом, міста насамперед виконують функції життєзабезпечення, духовно-інтегративну, статусної диференціації, координації влади та безпеки. Функція життєзабезпечення передбачає використання ресурсів і людської здатності міста для задоволення життєво важливих потреб його жителів. Функція інтеграції визначається як забезпечення цілісності ментального простору, створення системи комунікацій і легітимація норм і цінностей, що затверджуються міським суспільством. Функція диференціації втілюється в процесі налагоджування соціальної та професійної структури міського населення шляхом визначення статусу певних груп. Координаційна функція влади це поєднання механізмів управління та самоуправління. Функція захисту полягає у забезпеченні зв'язку між поколіннями шляхом збереження та підтримки величезної культурної спадщини, зосередженої в місті.» [22 с. 152].

А. Степанова вказує: «Оцінюючи позитивне значення міграції селян для забезпечення робочою силою промислового виробництва, виїзд сільської молоді на навчання як вирішальний чинник підвищення освітнього рівня населення, дослідники водночас звертали увагу на негативні наслідки масових переїздів до міст, де надмірна концентрація виробництва та населення викликала серйозні соціально-економічні та містобудівні проблеми.» [52]. Д. Крисанов звертає увагу, що урбаністичні негаразди супроводжувалися знелюдненням сільської місцевості, затуханням малих міст [53, с. 28]. А. Загробська пише: «У 1959 – 1979 рр. сільське населення скоротилося на 5,5%, а у 1970 – 1979 рр. – уже на 9,3%.» [54, с. 63]. В. Онікієнко, А. Сич та Б. Трубенко у своїй роботі зазначають: «Багаторічний

відплив молоді обумовив постаріння, скорочення народжуваності, зростання смертності сільського населення.» [55, с. 51].

Науковці зазначають, що міграція ускладнює транспортні проблеми і створює труднощі з постачанням товарів, послуг і житла. Крім того, вони зазнають неминучих втрат робочого часу під час зміни роботи і додаткових витрат на переселення. Наприклад І. Таборисська пише: «Для зниження міграції було запропоновано поліпшити соціально-побутові умови в сільській місцевості, відкрити вищі навчальні заклади в сільських поселеннях і обмежити міграцію у великі міста. Для запобігання плинності кадрів рекомендували стимулювати безперервність досвіду роботи на одному підприємстві шляхом надбавок до зарплати, надання житла і кращих можливостей для кар'єрного зростання.» [56, с. 51].

В. Даниленко вказує: «Неоднозначне ставлення було і до маятникової міграції – найінтенсивнішої форми територіальної мобільності в Україні саме тоді. Коли розвиток великих міст стримувався адміністративними методами (обмеження на розселення, заборона на утворення нових виробництв, що вимагали допоміжної робочої сили), маятникова міграція дозволила забезпечити міста робочою силою без витрат на переїзд трудящих (державні витрати на переїзд одного працівника до міста оцінювали в 10 000 руб.). З іншого боку, маятникова міграція спричиняла зниження ефективності праці, збільшення виробничого травматизму (у 5–6 разів більше) та відсутність кар'єрного зростання для працівників, які не мали часу і сил підвищувати свою кваліфікацію, особливо якщо їм доводилось щоденно подовгу перебувати в дорозі. Це було пов'язано з фемінізацією сільськогосподарської праці, неадекватним виконанням сімейних обов'язків, негативним впливом на виховання дітей та прискореною трансформацією традиційних культурних норм.» [57, с. 166]. Тобто, державні витрати на переїзд одного робітника до міста оцінювалися в 10 000 рублів. Маятникова міграція дозволяла містам забезпечувати себе робочою силою без витрат на переїзд робітників. З

іншого боку, маятникова міграція спричинила зниження продуктивності праці, зростання виробничого травматизму.

У праці «Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: монографія.» згадується: «Під впливом індустріальних процесів зростало населення, збільшувалася його густина та регіональна концентрація: тільки за 1959 – 1963 роки в республіці було збудовано більше 250 великих хімовиробництв й 35 новозбудованих заводів, серед яких Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський хіміко-текстильні комбінати та Дніпровський шинний завод. Територія України вдесятеро інтенсивніше забруднювалася відходами мінерально-сировинного сектора, ніж увесь Радянський Союз. Техногенне навантаження на природу в 6–7 разів перевищувало загальносоюзний рівень.» [58].

М. Дністрянський пише: «Технологічні інновації були пов'язані переважно з розвитком енергетики, хімічної промисловості та транспортного машинобудування. Також саме в цей період в Україні були збудовані міста з атомними електростанціями – Енергодар (1970), Валаш (до 2016 року – Кузнецовськ), Южно-Країнськ (1975), Січолкіно (1978), Прип'ять (1979); Добротвір (1951), Вухледар (1966) та інші нові міста з'являються поблизу ТЕС. Виникнення нових поселень на основі розробки родовищ кольорових металів – Іршанськ (1953), Вільногірськ (1956), Побузьке (1959).» [59]. А Я. Журавльов зазначає: «Перспективи розвитку міст багато в чому залежали від їхнього статусу, особливо у випадку з містами, які були обласними центрами, але втратили свій статус (Ізмаїл, Кам'янець-Подільський, Долохович). Ці міста, що втратили свій обласний статус, «фактично перетворилися на важливі міжрайонні центри.» [60]. Отже, технологічні інновації були пов'язані переважно з розвитком енергетики, хімічної промисловості та транспортного машинобудування.

Враховуючи вищезазначені темпи розвитку, постала необхідність у вирішенні житлової політики міст УРСР. В. Баран пише: «У 1955 р. відбулася переорієнтація в житловому будівництві на спорудження об'єктів за

типовими проектами, «без надмірностей», на основі індустріальних методів та схем. Цей підхід сприяв заощадженню коштів, прискоренню темпів будівництва, проте поклав початок типовій одноманітності міського ландшафту. Реальні зміни відбулися після прийняття Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів ССР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (липень 1957 р.). Саме в цей час площа введених в дію житлових об'єктів реально зросла, і тисячі людей залишивши комуналки і бараки, переселилися у нові помешкання. У малих та середніх містах дозволялося споруджувати житлові будинки на 2-3 поверхи, у великих 4-5 поверхові. Нестачу житла повністю ліквідовано не було, проте гостроту житлової проблеми значною мірою вдалося зняти. Пізніше, згідно Постанови «Про заходи щодо поліпшення якості житлово-цивільного будівництва» (травень 1969 р.) комунальні будинки почали споруджувати з «поліпшеним плануванням» та збільшеним розміром житлової площі.» [13]. Отже, у 1955 році житлове будівництво було переорієнтоване на зведення типових проектів, «без надмірностей», за індустріальними методами і схемами. Такий підхід допоміг заощадити кошти і прискорити темпи будівництва, але він же породив типову монотонність міського ландшафту. У малих і середніх містах дозволялося будувати житлові будинки у 2-3 поверхи.

Розглядаючи статистичні дані можна сказати, що житлова проблема, безсумнівно, є найгострішою проблемою для людей, і житлове питання також було найчастішим зверненням до ЦК КПУ. Звернення з житлових питань становили 25-30% від загальної кількості листів наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років і 30-35% наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років, тобто в середньому від чверті до третини від загальної кількості листів, і постійно збільшувалися.

Статистичні дані ЦК та інших відомств, які отримували листи і телеграми з житлових питань, об'єднували такі звернення під умовною назвою «звернення з житлових проблем». Однак житлові проблеми являли собою цілу низку проблем, тією чи іншою мірою пов'язаних із нерухомістю –

квартирами і будинками, які можна було розв'язати тільки шляхом державного втручання [61, с. 76].

У травні 1972 року В. Щербицький змінив П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України. Почалися зміни, що вплинули на процес роботи над зверненнями. Лише 1972 року співробітники ЦК, які працюють із листами і телеграмами, почали обчислювати звернення із житлових питань окремо, залежно від питання, і це знайшло відображення у статистичних даних.

Загалом, на думку працівників Центрального комітету акціонерних товариств України, було визначено сім основних і найбільш важливих «житлових проблем»:

- 1) Наявність житла або отримання приватного житла;
- 2) Поліпшення стану наявного житла та житлових площ;
- 3) Скарги населення на незадовільну якість будівництва та ремонтів і прохання їх покращити;
- 4) запити на «відселення з незадовільного житла» – відселення з підвалів, бараків та аварійних будинків;
- 5) прохання про допомогу в будівництві індивідуального житла;
- 6) скарги на «неналежне» надання житла та звинувачення у зловживаннях з боку чиновників у цій сфері;
- 7) поліпшення житлових умов для осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Кількість листів з усіх питань регулярно не підраховували. Наприклад, кількість прохань про допомогу щодо приватного будівництва враховували тільки тричі – у 1972, 1973 і 1974 роках. Однак кількість листів, що стосуються недоліків у будівництві або ремонті житла, забезпечення житлом інвалідів війни, переселення з підвалів або бараків, порушень у розподілі житла, підраховували регулярно щороку.

Характерно, що жодне з цих житлових питань не залишалось незмінним і порушувалося у зверненнях щороку (відповідна статистика була відсутня до 1972 року). Наприклад, ще в 1964 році з Києва до Москви

повідомлялося, що «в листах з житлових питань велика кількість заявників просить про поліпшення житлових умов, переселення з підвалів і аварійного житла, критикує якість будівництва і добудови нового житла». У 1967 році в одному з листів йшлося про «надання житла і поліпшення житлових умов, ремонт будинків і квартир, допомогу в придбанні будівельних матеріалів для індивідуального будівництва та участі в житлово-будівельних кооперативах, а також про відсутність уваги та формальний підхід до прохань трудящих...», – йшлося в одному з листів [61, с. 77-78].

Особливо примітно, що в більшості листів з кінця 1960-х до початку 1980-х років ішлося не про надання житлового приміщення, а про поліпшення житлових умов. Так, ще 1965 року співробітник ЦК КПУ повідомляв про роботу, на яку скаржилися: «Якщо раніше робітники здебільшого домагалися житлоплощі, то тепер вони прагнуть кращих житлових умов – ізольовані квартири замість комунальних, дві кімнати замість однієї, вищі поверхи замість нижчих, переїзд на нижні поверхи, квартири з балконами тощо», – повідомляється у звіті. Це пояснюється тим, що «...в період шостої та сьомої п'ятирічок хрущовської доби активно велось житлове будівництво: з 1956 до 1965 року було збудовано понад 182 млн кв. м житла, 17,9 млн осіб отримали власну квартиру.» [62, с. 125-126], а разом із ним спала гострота проблеми. Вважається, що це пов'язано з тим, що проблема вщухла.

Центральний комітет Комуністичної партії України також пояснив, що тема звернення змінилася у зв'язку з активним житловим будівництвом, що відбулося після періоду «застою». Так, у 1973 році він повідомляв: «За перші три роки дев'ятої п'ятирічки було збудовано і введено в експлуатацію 1158,2 тис. квартир. Це справило значний вплив на те, як висувалися вимоги про надання житла. Кількість листів до ЦК з вимогою надати житло різко скоротилася» [61, с. 78-79].

У деяких випадках в отриманні житла, що було невідповідне вимогам і побажанням громадян, було відмовлено; 1973 року Головне управління ЦК

зазначало: «Слід також зазначити, що деякі виступали проти надання квартир далеко від центру міста або далеко від місця роботи і заявляли, що не хочуть переїжджати.» [61, с. 78-79]. Але, звичайно, це поодинокі випадки, оскільки багато людей потребують поліпшення житлових умов, наприклад, переїзду з підвалів.

Слід, однак, зазначити, що з боку населення зростали вимоги до якості оселі. В результаті було отримано багато скарг на низьку якість будівництва та неякісний ремонт. Низька якість будівництва була важливим питанням, яке широко відображалось у зверненнях і було можливою причиною відмови у прийнятті наданого житла. Скарги на будівельні організації справді часто виявлялися ефективними і призводили до заміни неякісного житла.

Будівельні компанії часто навмисно замовляли неякісні об'єкти. Під час будівництва були поширені так звані «порядки денні». Співробітники будівельної організації здавали недобудовані об'єкти, на папері показували, що будівництво завершене і якісне, та отримували великі премії за завищення обсягів виконаних робіт та їхньої вартості.

В окремих випадках будівлі експлуатувалися з відключеним водо-, тепло- та газопостачанням [61, с. 79]. Звісно, влада також намагалася боротися з цим явищем: у 1984 році другий секретар ЦК Компартії України О. Титаренко доповідав: «Те, що здані в експлуатацію об'єкти не працюють, не підключаються до джерел тепло- та газопостачання, є фактом, який не можна не визнати: «Те, що здані в експлуатацію об'єкти виходять з ладу, якість робіт низька, ліфти не працюють і не підключені до джерел опалення та газопостачання...» Статистичні органи республіки виключили зі звіту 68 000 квадратних метрів із загальної площі житлових будинків і громадських будівель на 780 місць. Санкції різного роду були застосовані до 1 433 співробітників, з яких 124 були відсторонені від роботи або понижені в посаді. Порушники були оштрафовані на суму понад 38 000 карбованців» [61, с. 80]. Щороку держава виділяє велику суму грошей на поліпшення житлових умов, однак вона не є безмежною.

У житловому секторі, однак, радянська влада, як і раніше, прагнула до «кількості» на шкоду «якості». Високий рівень будівництва в хрущовську епоху спостерігався протягом усього періоду «застою» і, що цікаво, як у сільській, так і в міській місцевості.

Проте житлову проблему не було повністю розв'язано: 1982 року В. Щербицький доповідав у ЦК КПРС: «Наразі в республіці на обліку на одержання житла перебуває понад 1,5 млн. сімей... Зокрема, 330 000 сімей гостро потребують поліпшення житлових умов» [61, с. 80].

Гострота житлової проблеми для мешканців, величезні інвестиції в будівництво та недостатня інспекція за роботою місцевих чиновників призвели до того, що в праці чиновників, особливо на районному та обласному рівнях, з'явилася велика кількість тяганини, бюрократичних порушень і формальностей. Змістовні скарги на неадекватність роботи чиновників, бюрократію і невиконання обіцянок були загальними темами в листах людей. У багатьох випадках людей просто «кидали» з одного відомства в інше протягом кількох років, не отримуючи жодної допомоги у вирішенні їхніх житлових проблем.

Для тих, хто не хотів стояти в черзі роками, одним з ефективних способів був вступ до житлового кооперативу. Люди могли вступити до кооперативу, роблячи щомісячні внески протягом 15 років, обіцяючи виплачувати повну вартість квартири самостійно, без державних субсидій. Наприклад, за даними на початок 1975 року, «у республіці налічувався 3561 кооператив, у яких проживало понад 816 000 осіб» [61, с. 80].

Згідно зі встановленим порядком, членами житлових кооперативів були тільки особи, які постійно проживали у відповідних регіонах, а також ті, хто мав право вступити в кооператив за спеціальним рішенням, незалежно від місця проживання (наприклад, працівники деяких підприємств і організацій у районах Крайньої Півночі та прирівняних до них місцевостях).

На кінець 1983 року бараки і підземні житла залишилися тільки у Львові, Одесі та Криму; остаточно розв'язати цю проблему планувалося на

початок 1985 року, але і в цей термін вкласти не вдалося. Нарешті, тільки 1986 року, звітуючи про отримання листа до ЦК КПРС у Москві, було зазначено, що «в результаті ліквідації бараків і підвалів у республіці до ЦК Компартії України наприкінці 1985 року взагалі не надійшло листа про забезпечення населення достатнім житлом» [61, с. 80-81].

Очевидно, що потреба в житлі є однією з основних потреб людини. Радянський уряд мав виключне право на забезпечення житлом і отримав дуже значний вплив на мільйони людей. Влада, як на місцевому, так і на державному рівні, повною мірою використовувала це право. Лояльні громадяни отримували житло, співмірне з їхньою лояльністю, а тим, хто вчиняв «злочини» перед владою, було дуже важко отримати жадану квартиру.

Таким чином, у період загального «застою» в Радянській Україні відбувався процес урбанізації, який, як зазначає вже згаданий дослідник М. Альфіоров, був «незавершеним, неповноцінним і однобоким, результатом формування урбанізації як побічного продукту індустріалізації, нехтування потребами людей у містах, соціальних районах». Крім того, якість міського середовища була низькою, а екологічні проблеми міста ставали дедалі серйознішими [63, с. 385]. Проте володіння квартирою стало цінністю самодостатності, мрією мільйонів людей, засобом заохочення та оплесків.

4.2 Побутові потреби містян

Протягом більшої частини брежнєвської епохи в українському суспільстві існував дисбаланс між національним багатством і грошовими доходами, головним чином через нерозвиненість легкої та харчової промисловості. Всупереч зусиллям республіки, спрямовані на збільшення товарообігу, грошові залишки в країні накопичувалися дуже швидко, що призвело до незадоволеного реального попиту на непродовольчі товари, особливо на одяг, взуття, вовняні вироби, меблі, холодильники та будівельні

матеріали; це сприймалося як структурна зміна на шляху до перетворення радянського суспільства на суспільство споживання.

Проблема товарів широкого вжитку була чітко усвідомлена радянським керівництвом на початку 1970-х років, і були прийняті певні рішення щодо прискорення розвитку галузей групи «Б». Однак, хоч інтенсивні заходи, було важко негайно збільшити виробництво за відсутності застарілого обладнання та достатнього і своєчасного постачання сировини. Радянські громадяни завжди стикалися з дефіцитом сировини та товарів тривалого користування достатньої якості й в достатній кількості.

Н. Лаас зазначає «Продукти харчування, як правило, були незмінно високої якості. У кожному магазині завжди був список продуктів, які можна було придбати. Борошно першого і другого гатунку, хліб, рис, манна крупа, ячна і пшенична крупи, маргарин, топлене сало, смалець, варені ковбаси, свіжа морожена риба, плодоовочеві консерви, олія, цукор, кондитерські вироби, макарони тощо. У середині 1970-х років почалися перші перебої з поставками м'яса і м'ясопродуктів. Якісне, недороге м'ясо без черг – ідеал, якого навряд чи можна було досягти в брежнєвську епоху. У громадських закладах харчування запровадили «рибні дні», а в деяких містах державна торгівля м'ясом і ковбасними виробами була обмежена вранці та ввечері. Для продажу м'яса було створено спеціальні консигнаційні магазини, а ціни на колгоспних ринках постійно відстежували й доповідали до Центрального комітету Комуністичної партії України (незважаючи на зростаючий попит, наприкінці 1970-х і на початку 1980-х років ціни суттєво не коливалися).» [64]. Отже, їжа, як правило, була стабільно високої якості. У кожному магазині завжди був список продуктів, які можна було придбати. В середині 1970-х років почалися перші перебої з постачанням м'яса та м'ясопродуктів. Незважаючи на зростаючий попит, ціни не зазнавали значних коливань наприкінці 1970-х - на початку 1980-х років.

В. Баран пише: «На початку 1980-х років загальний спад у сільському господарстві погіршив ситуацію з постачанням продовольства. Постачання

свіжих овочів було порушено: до 1982 року молоко і молочні продукти продавали тільки в мінімальних кількостях і з низьким вмістом жиру, а тваринну олію можна було продавати тільки 1 – 2 години на день і по 200 – 300 грамів на душу населення навіть у великих містах і промислових центрах. У великих промислових центрах державні торговельні точки були змушені встановлювати тимчасові обмеження протягом дня для купівлі м'яса, варених ковбас і тваринного масла, тоді як в інших районах ці продукти були практично недоступні. Масло, наприклад, можна було купити лише в закритих установах, таких як партійні їдальні, ресторани, лікарні, санаторії, школи та дитячі садки. Проблема з маслом і молочними продуктами була настільки серйозною, що напередодні обласних з'їздів партії і виборів до Верховної Ради СРСР у 1984 році республіканське керівництво негайно розподілило 1250 тонн вершкового масла і тваринного жиру по регіонах і роздало їх населенню.» [13, с. 92]. Отже, на початку 1980-х років загальний спад у сільському господарстві погіршив ситуацію з постачанням продуктів харчування.

Середину 1980-х років стала періодом «застою», коли СРСР розпочав боротьбу з алкоголізмом: 1985 року один мешканець України витрачав у середньому 127 рублів на алкоголь, 25 рублів на радіотовари, 17 рублів на друковану продукцію і 3 рублі на спортивний інвентар, і держава загалом мала всі підстави для занепокоєння. [65, с. 177]. У 1985 році кількість закладів торгівлі та громадського харчування, що продавали алкогольні напої, зменшилася майже на 40%. У 22% сільських населених пунктів, де були розташовані магазини, продаж алкоголю був заборонений. У Ворошиловградській області понад 40% магазинів продавали алкоголь протягом двогодинного періоду з 17 до 19 години.

Крім державних торгових точок, товари можна було придбати в магазинах вживаного одягу і на колгоспних ринках. Однак ціни значно відрізнялися: 1982 року в державному роздробі кілограм яловичини коштував 1,90 рубля, а на колгоспному ринку в Києві – 4,50 рубля; свинина

коштувала відповідно 2 і 5 рублів; свиняче сало – 2,30 і 4,50 рубля; яйця за десяток – 80 руб. копійок і 1,25 рубля, картопля – 12 і 40 копійок, цибуля-порей – 50 копійок і 1,20 рубля, морква – 25 копійок і 1,60 рубля, редис – 40 і 90 копійок, часник – 1 і 60 рублів і 3 і 90 рублів за кг [65, с. 177].

Починаючи з 1970-х років, основні людські потреби в їжі, одязі та житлі перестали бути головним клопотом радянських людей, оскільки їх задовольняв, принаймні, в кількісному відношенні, радянський уряд. Свідомість радянських людей перебудовувалася від просто бажання «жити» до прагнення «жити добре». Мабуть, уперше суспільство стали хвилювати питання комфортної оселі, стильного одягу, гарного харчування та побутової техніки. Остання – ідея про те, що хатня робота може виконуватись за допомогою техніки, і що ця техніка є в кожному домогосподарстві, стала одним із визначних феноменів брежнєвської епохи до середини 1970-х років: холодильник, чорно-білий телевізор, м'ясорубка, праска та різні види меблів стали винятковими товарами широкого вжитку. Зокрема, після значного падіння роздрібною вартості у 1978 році продажі холодильників («Дніпро», «Донбас», «Саратов») подвоїлися, а чорно-білих телевізорів («Весна», «Таурас», «Славута», «Березка») зросли в 1,7 рази. Дуже елегантними за дизайном залишалися кольорові телевізори «Електрон», «Радуга» та «Рубін». [65, с. 178]. Отже, починаючи з 1970-х років, базові людські потреби в їжі, одязі та житлі перестали бути головною турботою радянських людей, оскільки вони були задоволені, принаймні кількісно, радянською владою. Чи не вперше суспільство почало дбати про комфортне житло, стильний одяг, якісну їжу та побутову техніку.

Також символом сімейного достатку в брежнєвську епоху був автомобіль. Поряд із побутовою технікою, автомобіль докорінно змінив повсякденне життя. Зміна ставлення до автомобіля від офіційного привілею («Победа», «Волга») до зручності пересування («Лада», «Запорожець», «Москвич»), спричинила бажання мати машину в кожного: в середині 1960-х років кількість людей, що володіли автомобілем, становила лише 200 000

осіб [65, с. 178], відтоді це число зростало. Розподіл права на придбання автомобіля в приватну власність був такий: першою чергою керівники, потім видатні новатори або кваліфіковані робітники зі стажем понад 10 років, а потім пересічні робітники та службовці.

Радянське суспільство також мало зростаючий попит на послуги. У цьому сенсі міські жителі завжди перебували в привілейованому становищі: у середині 1960-х років система комунальних послуг була вкрай нерозвинена. Наприклад, 1966 року у двох третинах сільських населених пунктів України не було лазень і перукарень, а більш ніж у половині – майстерень побутового обслуговування. Аналогічна ситуація була і в містах, де половина не мала лазень і салонів краси, а понад дві третини – пралень. Однак навіть наявні підприємства концентрували свою роботу на замовленнях від держави, а не на особистому обслуговуванні населення: 1967 року тільки 21% робіт, виконаних міськими пральнями, було замовлено населенням, а в деяких населених пунктах (Черкаси, Хмельницький, Херсон, Суми, Вінниця) цей показник не перевищував 10% [65, с. 178]. Отже, у 1966 році дві третини сільських населених пунктів України не мали лазень і перукарень, а більше половини - майстерень побутового обслуговування. Схожа ситуація була і в містах, де половина з них не мала лазень і салонів краси.

Брак якісних послуг і товарів та відсутність широкого вибору створює особливі відносини між продавцями та покупцями, які виходять далеко за межі економічних стимулів. Продавець завжди на крок попереду. Люди прагнули познайомитися з продавцем, продавцю пропонували хабар та послуги і завжди контролювали ситуацію фізичного доступу до товарів і вибору. Продавці були соціальним бар'єром між товарами і покупцями, що, по суті, перегукується з системою просторової організації радянської торгівлі, де прилавки і скляні вітрини обмежували фізичний доступ покупців до товарів.

Нарешті, якщо дефіцит функціонує як засіб соціального градієнта, то в радянській торгівлі обов'язково присутні прилавки. Форма салону у вигляді

супермаркету була незвичним і психологічно ненормальним способом поводження з товарами для радянських людей. Саме тому, наприклад, фірмовий магазин «Взуття», що відкрився в середині 1970-х років на бульварі Лесі Українки в Києві, і спеціалізований магазин «Меблі», що включав виставковий зал, вважалися елітними.

Влада, яку мали продавці над покупцями, часто призводила до зловживань з боку перших. У 1976 році перевірка 2 500 підприємств побутового обслуговування виявила 77 600 порушень цін і тарифів. Громадян постійно обраховували в салонах краси, фотоательє, майстернях з ремонту годинників і взуття, ательє і кравецьких майстернях. Багато підприємств продовжували продавати товари масового виробництва (одяг, головні убори, взуття) за цінами, встановленими для виробів, виготовлених на замовлення.

Працівники легкої та харчової промисловості забезпечували наближення до «дефіциту». «Імпорт» та «дефіцит» були двома культами в радянському суспільстві в брежнєвську епоху. Якщо у сім'ї були ці дві категорій продуктів, то це було ознакою не тільки матеріального достатку, а й соціального престижу. Апельсини, шпроти, червона ікра, натуральна кава, майонез, дунайський оселедець, «московська ковбаса», «Київський торт», мотоцикл «Ява», портативні касетні магнітофони, поліетиленові пакети, джинси та чоботи-панчохи були символами брежнєвської статусної ієрархії і були не просто матеріальними речами, які можна було купити. Рідкісні імпортовані товари зазвичай купували на «Чорному ринку»: 1972 року покупки на чорному ринку становили 54% від загального обсягу покупок громадян і 65% – колгоспного селянства. Однак предмети купівлі були абсолютно різними: робітники приділяли більше уваги своєму зовнішньому вигляду і витрачали більше грошей на модні, якісні речі – одяг, трикотаж і взуття. Колгоспні селяни, яких не цікавила мода, були більше зацікавлені в купівлі дефіцитних будівельних матеріалів [65, с. 182].

«Пайкове» забезпечення було ознакою їхнього соціального статусу і привілеєм, якого не мали інші соціальні групи. «Чорний хід» магазинів і

продуктових крамниць, один із символів «застою», був відкритий для робітничого населення, що давало їм змогу насамперед обирати найкращі товари. Усі професії, так чи інакше пов'язані з системою продажу і розподілу товарів, такі як працівники магазинів, складів, постачальницьких організацій тощо, були привілейованими. Усім іншим потрібно було шукати знайомих для отримання бажаних товарів і розплачувалися за них здебільшого взаємними послугами.

Соціальна стратифікація щодо спроможності отримання дефіцитних товарів за місяцями проживання була такою: жителі столиці (Київ), жителі виробничих міст (Харків, Донецьк, Дніпро, Севастополь, Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Кременчук, курортні міста тощо). Населення складалося з жителів обласних міст і селищ, а також сільських жителів. Київ був найбільшим постачальником усіх видів продукції. Радянські чиновники особливо дбали про те, щоб у магазинах столиці був достаток усього, особливо під час свят. Магазины Києва були призначені не тільки для корінного населення, а й служили кінцевим пунктом регулярного відвідування жителями передмість, сусідніх областей і відрядженими.

Незважаючи на хронічний дефіцит деяких продуктів харчування, ціни на них зростали дуже повільно. Радянська держава рідко вводила контроль над цінами з економічних причин. Ціни були радше соціальною категорією, і їхня стабільність забезпечувала відчуття соціальної стабільності та психологічного комфорту для радянських людей. Наприклад, ціни на 99% продовольчих і 92% непродовольчих товарів 1976 року не змінювалися впродовж останнього десятиліття (включно з хлібом і хлібобулочними виробами, м'ясом, більшістю рибних продуктів, олією, жирами, маргарином, яйцями, борошном, цукром, бавовняними та вовняними тканинами, одягом, трикотажем і мерлушками). З 1928 року тарифи на житло і комунальні послуги, проїзд у трамваї (3 копійки), тролейбусі (4 копійки) і метро (5 копійок) були стабільними [65, с. 185].

Звичка до стабільності цін настільки вкоренилася у свідомості радянських громадян, що навіть чутка про підвищення цін на будь-який товар могла призвести до небувалих черг, причому навіть дуже дорогі товари купували у великих кількостях.

Черги – важливий соціальний елемент за часів «застою». Черги в радянському суспільстві існували у двох вимірах: фізичному (черги в магазинах за продуктами харчування, деякими непродовольчими товарами та послугами) і віртуальному (черги за правом купівлі житла, автомобілів і побутової техніки). Усі радянські громадяни впродовж життя одночасно перебували в кількох чергах і практично завжди в черзі: «...за даними вибіркового обстеження часу домогосподарств, проведеного в березні 1977 року, 32% робочого дня витрачалося на роботу, 4% – на дорогу до роботи й з роботи, а значна частина часу, що залишився, витрачалася на купівлю товарів, одержання послуг та хатню роботу. Спостерігалася явна гендерна нерівність, характерна для радянських домогосподарств. Якщо чоловіки витрачали 0,7% свого щоденного робочого часу на купівлю продуктів харчування, 0,1% на непродовольчі товари і 2% на хатню роботу, то жінки – 2%, 0,5% і 11% відповідно, що пояснюється скороченням часу відпочинку жінок.» [65, с.186]. Таким чином, видно, що розроблена західною історіографією концепція «подвійного тягаря» статусу жінки в радянському суспільстві (обов'язок заробляти гроші та дбати про дім) залишилася незмінною і за брежнєвських часів. З огляду на те, що більш як половина опитаних стояли в чергах у продуктових магазинах по 15–30 хвилин на день, щоб отримати послуги (ремонт і пошиття одягу та взуття, ремонт і виготовлення меблів, побутової техніки та предметів релігійного культу), черги в Радянському Союзі були переважно жіночим явищем. Особливості жіночої психології та спілкування перетворили черги в радянському суспільстві з економічного явища (ознака зростаючого попиту на певні товари) на явище соціальної групи, канал неформального поширення інформації та засіб формування громадської думки.

Отже, основними проблемами стали дефіцит промислових і продовольчих товарів, низька якість товарів і продуктів, наявних у магазинах, спекуляція, зростання цін, зловживання службовим становищем, крадіжки, груба і неввічлива поведінка працівників сфери обслуговування щодо відвідувачів. Зусилля уряду щодо поліпшення ситуації, включно із судовим переслідуванням тисяч людей за спекуляцію, не увінчалися успіхом і виявилися неефективними.

4.3 Дозвілля у місті

У Радянському Союзі, як і в сучасній Російській Федерації, кіно, телебачення і радіомовлення розглядалися главою держави як інструменти пропаганди і тільки як візуальне мистецтво і популярна розвага. Сільські жителі, які не відчували надлишку або нестачі в розвагах, із задоволенням дивилися фільми в клубах самі, але у міських жителів були інші проблеми. Через дефіцит квитків на популярні фільми процвітала спекуляція та інші зловживання (наприклад, кінотеатр «Перемога» в Дніпрі вимагав, щоб до квитків на сеанси за окрему плату додавали брошуру з лібрето і коротким змістом фільму).

На початку телебачення було здебільшого «столичною розвагою», і, використовуючи публікацію «Перця», можна сказати, що головною проблемою вітчизняного телебачення від середини 1950-х до середини 1960-х років (а спочатку вона була суто внутрішньою, лише з 1960 року в Україні почалася ретрансляція московських телепрограм, яка становила 12 годин на добу [66, с. 263]) була «зелена нудьга» та «сірість» програм [67; 68; 69], і можна зробити висновок, що так само було і на найвищому політичному рівні [66, с. 263-264].

У країні видавалися тільки радянські журнали мод. Ситуація почала змінюватися наприкінці 1950-х років. У цей час широкого поширення набули покази мод з використанням «живих манекенів». Всесоюзний інститут легкої промисловості та культури одягу створював національні тенденції моди.

Крім показів у будинках моди і журналах, важливу роль у формуванні модних смаків радянських споживачів відігравали радянські та зарубіжні фільми. Фільми були місцевими гідями моди, а костюми актрис – прямими зразками для наслідування. Радянські кіноактриси відігравали важливу роль у донесенні норм моди до мас. Із зарубіжних поїздок вони привозили нові сукні, косметику та образи, які демонстрували своїм шанувальникам, а ті, своєю чергою, копіювали їх. Західні актриси також були ідеалізованим образом краси для радянських жінок. Наприклад, радянських жінок приваблювала зачіска «бабетти» у фільмі «Бабетта йде на війну» з Бріджит Бардо в головній ролі, що вийшов на екрани в 1960-х роках. На думку влади, зачіска Бабетта була антисоціальною як за формою, так і за технікою виконання.

У Радянському Союзі дозвілля вважалося соціалізованим і колективним, але в 1960-х роках, з ослабленням державної диктатури, почали з'являтися індивідуальні форми дозвілля: згідно з опитуванням, проведеним у 1980-х роках, радянські громадяни вважали, що ідеальний відпочинок – це відпочинок далеко від дому, на курорті, за путівкою (бажано сімейною). Тільки в епоху Хрущова такий відпочинок став доступнішим. Альтернативою заміському відпочинку стала дача – новий тип дач, що з'явився в 1950-х роках. Це були колективні дачі, орендовані підприємствами для своїх співробітників. У цей же час стали популярними виїзди на природу зі співробітниками підприємств.

Одним із найулюбленіших і найпоширеніших занять радянських жінок було відвідування і розвага гостей. В умовах дефіциту продуктів для кожної жінки було важливо проявити свої кулінарні таланти і прикрасити посуд. Іншою важливою частиною урізноманітнення радянського дозвілля була традиція спілкування в саду, який був свого роду буферною зоною між будинком і вулицею. Ця хвиля спілкування в саду була особливо характерна для 1960-х і 1970-х років.

У 1950-х і 1960-х роках мережа клубів почала розширюватися. Держава надавала великого значення розвитку самодіяльності. Клуби відігравали важливу роль у житті радянських громадян, особливо в сільській місцевості до появи і поширення радіо і телебачення. Клуби колективізували, ідеологізували та «совєтизували» дозвілля громадян.

Фільми користувалися великою популярністю серед радянських жінок, а під час «відлиги» на екрани вийшли зарубіжні фільми. Це стало можливим завдяки міжнародним кінофестивалям. Особливо популярними були фільми з Франції, Італії та країн «соціалістичного табору». Відвідування кінотеатрів стало частиною повсякденного життя. Уряд також заохочував масову передплату періодичних видань. Багато сімей стали отримувати одночасно кілька газет і журналів.

Телебачення і телевізійні програми виконували не тільки розважальну функцію. Вони також мали ідеологічний і виховний характер. Особливу увагу приділяли спортивним програмам, а в період перебудови відновилося мовлення раніше заборонених телепрограм. Поп-музика, як і телебачення, також мала виховний характер: у 1960 – 1970-ті роки стали популярними поетичні вечори. Поети могли конкурувати за популярністю з відомими виконавцями. 1960 – 1980-ті роки – період найбільшої активності масового туризму в СРСР. Туризм відігравав важливу роль у дозвіллі студентів і мав стати інструментом патріотичного виховання [70].

Таким чином, роки ХХ ст. дозволили громадянам більшою мірою проявити свою ідентичність. Це стало можливим завдяки змінам у соціальній сфері, пом'якшенню трудового законодавства, більшій кількості вільного часу і, передусім, реаліям повсякденного життя: у 1960-ті роки в країну почали проникати західна культура, західні товари і, у певному сенсі, західна споживча ідеологія. Модний західний одяг і журнали можна було привезти в країну тільки з-за кордону і після кількох поїздок за кордон. Складність придбання одягу через дефіцит відобразилася в пропаганді помірнього споживання серед громадян. Однією з тенденцій, що виникли внаслідок

дефіциту товарів, стало посилення уваги населення до самостійного пошиття одягу. Зміни торкнулися і сфери дозвілля радянського суспільства: з 1960-х до 1980-х років тотальне командування держави поступово знижувалося, поступаючи місцем появи індивідуальних форм дозвілля, які часто порушують офіційні норми.

***

Таким чином, у період «застою» в радянському суспільстві повністю сформувався тип середньостатистичного громадянина суспільства споживання: типова радянська сім'я має упорядковану державну або кооперативну квартиру, збирає гроші на машину, щоліта їздить у відпустку на море, стоїть у чергах по звичайні продукти, дефіцитні та імпорتنі товари, має друзів, які їх купують, збирає на спокійну пенсію, слідкує за тенденціями, організовує культурне дозвілля і, головне, має цілковиту впевненість у тому, що так і буде.

Активне житлове будівництво поступово знижує гостроту житлової проблеми. Більшість скарг людей стосувалася поліпшення умов життя, а не надання житла. Проблему переселення людей з неякісного житла, такого як підвали, бараки та аварійні будинки, було вирішено тільки в середині 1980-х років. У листах громадян часто критикується якість будівельних та оздоблювальних робіт у новобудовах: близько чверті введених в експлуатацію нових будинків були неякісними, подекуди без інженерних комунікацій і часто з фіктивною реєстрацією.

Про різні проблеми з водо-, тепло- і газопостачанням у нових і старих будинках повідомлялося в листах по всій Україні впродовж усього періоду застою. Проблеми з громадським транспортом часто не вирішувалися. Люди скаржилися на відсутність культури обслуговування, неповноту наявної транспортної мережі, особливо автобусної, і недостатню пунктуальність пасажирського транспорту. Торгівля та побутове обслуговування були ще однією сферою, що викликала невдоволення громадян.

ВИСНОВКИ

Детальний аналіз історіографії засвідчив, що обрана тема не набула належного висвітлення в працях радянських істориків, і хоч і розглядається в напрацюваннях вітчизняних науковців, але, на мою думку, недостатньо. В українській історіографії з'явилися праці, присвячені аналізу складових частин повсякдення певних соціальних груп у різні періоди радянської історії.

Водночас наявна джерельна база визнається достатньою для вивчення обраної теми. В архівах відклався значний пласт документів як партійно-державного так і особового походження. Важливе значення має також застосування інформації, почерпнутої з усних джерел. Саме вони дозволяють виявити ті аспекти повсякденності, що не знайшли відображення в архівних та опублікованих документах, а також дають можливість поглянути на повсякденне життя тієї чи іншої соціальної групи очима її представників.

Встановлено, що повсякденне життя радянських людей у 1960-1980-ті рр. характеризувалося вічним дефіцитом, чергами, «діставанням» необхідних товарів. Разючими були відмінності у рівні життя міського і сільського населення, внаслідок чого багато сіл занепало. Попри таке становище, у свідомості частини населення під впливом потужної пропаганди «радянсько способу життя» період «застою» зберігся у пам'яті, як час стабільності і благополуччя. Закономірно, бо іншого досвіду, масового і масштабного, у нього не було, хоча «залізна завіса» і почала давати серйозні тріщини, закритість суспільства зменшувалася.

Тривала ізоляція Радянського Союзу від зовнішнього світу, переважання страху у населення на підсвідомому рівні та впровадження у свідомість людей яскравих соціальних гасел і прокламацій (ритуалів) дозволили певний час звести до мінімуму кількість етнічних і соціальних конфліктів.

Особливістю економічного розвитку України в 1960 – 1980-х роках було інтенсивне використання матеріальних, людських і фінансових ресурсів у рамках господарського комплексу СРСР. За даними закордонних дослідників Г. Гантера, П. Вайлза та інших, Україна регулярно робила внески до бюджету ЄС, перевищуючи суму, яку отримувала. Зростає викривлення структури поділу продуктивної праці. Технічне навантаження в 6–7 разів вище, ніж в цілому по Федерації. Зношеність основних виробничих фондів стає критичною.

Дослідники зазначають, що економічна неефективність державного управління призвела до значних змін у суспільній психології та викривлення цінностей і життєвих пріоритетів. Нав'язана адміністративною владою «гармонія» між суспільними та індивідуальними інтересами почала стрімко руйнуватися. «Моє» стало вищим за «наше». Матеріальні стимули до праці почали витісняти моральні стимули на перший план. Примусова праця стала розглядатися як примус, оскільки вона не була необхідною і не забезпечувала відповідної винагороди. Серед населення поширилися крадіжки, відбувався обмін товарів на товари. Виник «чорний ринок», на якому дефіцитні товари продавалися за цінами, що в рази перевищували встановлені державою. З одного боку, влада намагалася задовольнити наростаючий попит і потреби населення в товарах першої необхідності, а з іншого боролася зі споживацтвом і самозбагаченням, критикувала накопичення, зневажала і придушувала моду в літературі, мистецтві, особливо музиці та кіно, в одязі й зачісках. Радянська дійсність, як реальна, так і сконструйована, відображена в музейних практиках, творах мистецтва та листах громадян до влади.

З 1960-х до 1980-х років одержимість створенням і розбудовою «радянського народу» призвела до нової хвилі національної та етнічної уніфікації, русифікації та радянзації українського життя і повсякденності. Лише тоді комуністичні ідеологи перестали підкреслювати етнічну специфіку і зосередилися на спільних радянських рисах, створюючи відчуття ідентичності та спільної мети.

Переобтяженість адміністрування та «подолання нації», провал соціальних проєктів та неефективність економічних експериментів у 1960-х – на початку 1980-х років прискорили рух країни до дезінтеграції та руйнування імперського устрою. Останньою спробою реформувати й врятувати комуністичну систему була «перебудова» Михайла Горбачова. Звісно, вона теж провалилася. Радянський Союз розпався. На його руїнах утворилася незалежна держава. У новій ситуації імперія визнала війну єдиним способом збереження «історичної Росії» та «історичного простору Росії», і вона стала жорстокою, несправедливою та загарбницькою війною. Таким чином, для останньої імперії світу наслідки є передбачуваними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 212 с.
2. Травин И. И. Материально-вещная среда и социалистический образ жизни / И. И. Травин. – Л. : Наука, 1979. 118 с.
3. Зуйкова Е. М. Быт при социализме / Е. М. Зуйкова. – Москва : Изд-во Московского университета, 1976. 240 с.
4. Гордон Л. А. Рабочий клас ССРСР: тенденції и перспективи соціально- економічного розвитку / Л. А. Гордон, А. К. Назимова. – Москва : Наука, 1985. 221 с.
5. Комаров В. Е. Доходи и потребление населения ССРСР / В. Е. Комаров, У. Г. Чернявский. – М. : Наука, 1973. 240 с.
6. Дрозденко В. И. Повышение благосостояния народа и развитие производства товаров народного потребления / В. И. Дрозденко/ Коммунист Украины. – 1969. – № 6. С. 11–22.
7. Костин Л. А. Производство товаров народного потребления (соц.-экон. аспект) / Л. А. Костин. – Москва: Экономика, 1980. 216 с.
8. Кочерга А. И. Повышение эффективности общественного питания / А. И. Кочерга, В. И. Семенов. – К.,: Техника, 1980. 247 с.
9. Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л. Ф. Артюх. – Київ : Наукова думка, 1982. 112 с.
10. Капитальное строительство в Украинской ССР / под ред. Г. К. Злобина. – Київ : Будівельник, 1984. 224 с.
11. Олевський Г. М. Наше свободное время / Г. М. Олевский. – Минск : Беларусь, 1980. 79 с.
12. Соколов Э. В. Свободное время и культура досуга / Э. В. Соколов. – Л., 1977. 208 с.

13. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946-1986-ті роки) / В. К. Баран, В. М. Даниленко; НАН України. – Київ : Альтернативи, 1999. 303 с. – (Україна крізь віки: у 15 т. Т. 13)
14. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1, ч. 1–2. 351 с.
15. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття / О. В. Стяжкіна. – Донецьк : Схід. вид. дім, 2002. 270 с.
16. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – Київ, 1999. 728 с.
17. Еремеева Е. Роль подтекста в советских политических анекдотах / Е. Еремеева / Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 13. С. 49 – 60.
18. Каганов Ю. О. «Сміх крізь сльози»: радянська Україна у дзеркалі політичного анекдоту / Ю. О. Каганов / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2002. – Вип. XXXIV. С. 106 – 109.
19. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура села (1921-1999) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. С. 123 – 175.
20. Грицак Я. Й. Нариси історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Я. Й. Грицак. – Київ, 1996. 360 с.
21. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – Київ, 1991. 512 с.
22. Українське суспільство в 1960 – 1980-х рр. Історичні нариси: Колективна монографія / Відп. ред. В. Даниленко; Упоряд.: В. Крупина, М. Смольницька. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2021. 959 с.

- 23.Шелеп Ю. І. Партийний працівник в Українській РСР 1970-х – першої половини 1980-х рр. Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. 2014. № 4. С. 148.
- 24.Крупина В. Очільники місцевих органів партійної і радянської влади: соціальна характеристика (1965–1985 рр.). Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 25. Київ, 2020. С. 88.
- 25.Крупина В. Очільники місцевих органів партійної і радянської влади УРСР: соціальна характеристика (1965–1985 рр.) / В. Крупина / Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2020. – Вип. 25. С. 91 – 92.
- 26.Крупина В. Между «традицией» и «модернизацией»: украинская номенклатура в 1946 – 1964 гг. Pamięć i sprawiedliwość. Nr 2 (30). 2017. S. 327–330.
- 27.Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 5: Документи і матеріали. Кн. 1. 1914–1991. Київ, 2009. 824 с.
- 28.Лаас Н. О. Повсякденне життя. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Т. 2. Київ, 2011. С. 486–487.
- 29.Шаповал Ю., Якубець О. Служитель залежности. Володимир Щербицький за обставин часу. 2021. С. 205.
- 30.Кириченко Б. Присмерк у полудень: свідчення і роздуми. Київ: Пресса України. 2002. С. 153.
- 31.Масол В. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины. – Київ, 1993. С.20.
- 32.Масол В. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины. – Київ, 1993. С.63.
- 33.Державний архів Дніпропетровської області . – Ф.19. – Оп.90. – Спр.2. – Арк.22.
- 34.Записка т. Горбачёва М.С. от 24 августа 1988 г. «К вопросу о реорганизации партийного аппарата»: Постановление Политбюро ЦК КПСС 8 сентября 1988 г. / Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. С.81 – 85.

35. Ушакова Катерина Марківна, 1923 р. н., с. Грозове Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели В. І. Мільчев та О. А. Мільчева (червень, 2000). Усна історія Степової України. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 166.
36. Недоруєв Омелян Йосипович, 1919 р. н., с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели С. М. Білівненко та Ю. І. Головка (липень, 2000). Усна історія Степової України. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 80.
37. Недоруєва Віра Платонівна, 1924 р. н., с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. Опитування провели С. М. Білівненко та Ю. І. Головка (червень, 2000). Усна історія степової України. Т. 1. Запоріжжя, 2008. С. 76.
38. Курочкін О., Сироткін В. Обряд установлення троїцької «віхи» на Переяславщині. Народна творчість та етнологія. 2014. № 3. С. 61.
39. Батирєва І. М. Культурно-господарський комплекс селян східного Поділля 1950–1960-х рр. (за матеріалами етнографічних експедицій). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Вінниця, 2017. С. 233.
40. Нікітенко В. В. Зміни соціально-професійної структури поколінь населення Української РСР (1959 – 1970 рр.). Демографічні дослідження. Вип. 4. Київ, 1979. С. 18.
41. Кузьменко В. Дефіцит в повсякденних практиках сільських жителів УРСР в 1950 – 1960-х роках (за матеріалами Чернігівської області). Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Вип. 53. 2017. С. 131
42. Нікілев О. Ф. Сільська школа України в 1950-х – середині 1960-х рр.: реалії стану та функціонування. Чорноморський літопис. 2012. Вип. 5. С. 176

- 43.Тоні Джадт. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Пер. з англ. Катерини Зарембо. – Київ: «Наш формат», 2020. 928 с.
- 44.Солдатенко В. А. Алкоголізм, наркоманія, тютюнопаління – вороги людства! / В. А. Солдатенко, Г. П. Галагуцький. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. С. 13.
- 45.Зоронович Б. Алкоголізм як хвороба/Б.Зоронович.– Київ: Міжнародний фонд «Відродження», 1995. С. 33.
- 46.Сирин Л. 1991: измена Родине. Кремль против СССР. – Москва, 2011. С. 251.
- 47.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ Укрїани). – Ф. 2. – Оп. 15. – Спр. 470. – Арк. 17.
- 48.Никишин А.В. Водка и Горбачев. – Москва, 2007. – С. 403.
- 49.Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1986 –1990. – Київ, 2006. С. 36–37.
- 50.Гурьев В., Исаков Б. Все познается в сравнении / Трезвость и культура. – 1987. – № 3. С. 4.
- 51.Гурьев В., Исаков Б. Вказ. Вище. С. 5.
- 52.Степаненко А.В. Города в условиях развитого социализма. – Київ: Наук. думка, 1981.300 с.
- 53.Степанова А.П. Актуальные проблемы демографии в исследованиях ученых УССР. – Київ : Институт экономики АН УССР, 1984. 28 с.
- 54.Крисанов Д.Ф. Міграція сільського населення Української РСР : питання управління демографічним розвитком села і формування раціональної системи розселення /Демографічні дослідження. – 1984. – Вип. 8. С.63 – 67.
- 55.Загробська А.Ф. Професійна освіта і міграційні процеси / Демографічні дослідження. – 1986. – Вип. 10. С.50 – 58.
- 56.Оникиенко В.В., Сыч А.С., Трубенко Б.И. О территориальной мобильности трудовых ресурсов / Проблемы использования трудовых

- ресурсов / АН УССР. Совет по изучению производительных сил УССР. – Київ: Наук. думка, 1975. – С.27–53.
57. Таборисская И. Маятниковая миграция населения. – Москва, 1979. 176 с.
58. Даниленко В. «Інтернаціоналізація» Радянської України (друга половина ХХ ст.). Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Т. 2. Київ, 2004. С. 218.
59. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: монографія. Київ, 2017. С. 58.
60. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 148.
61. Журавльов Я. О. Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2019. 253 с.
62. Українська РСР у цифрах в 1972 році. Короткий статистичний довідник / упорядники В. В. Самченко, Є. О. Пенто. Київ: Політвидав України, 1973. 160 с.
63. Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. Донецьк: Донецьке відділення НТШ ім. Шевченка; ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. 550 с.
64. Порівняльні дані 1976 та 1982 рр. (ЦДАГО – Ф. 1. – Спр. 1404. – Арк. 17 і Спр. 2435. – Арк. 2).
65. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.) / Н. Лаас / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Київ, 2011. – Вип. 16. С. 175 – 192.
66. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986): В 15-ти тт. Т. 10. 1961 – 1965. Москва, 1986. 494 с.

67. Бе-Ша. Товариші радіоглядачі, прокиньтесь!.. [карикатура]. Перець. 1956. №1. С. 5.
68. Бойко Л. Чому у вас екран такий зелений? [карикатура]. Перець. 1958. №8. С. 5.
69. Вишневський Д. З щоденника Вови Недоростка. Перець. 1958. № 18. С. 10.
70. Ю. В. Кузьменко, А. С. Іванова Мода та дозвілля радянських жінок у 1960–1980-ті рр. Література та культура Полісся. Випуск 92. НДУ ім. Миколи Гоголя, 2018. С. 291 – 299